

התפתחות מערכות ההשכלה הגבוהה בשבע מדינות ערביות 1965 - 1988

גד גילבר

מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה

**התפתחות מערכות ההשכלה הגבוהה
בשבע מדינות ערביות, 1965-1988**

גד גילבר

מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה

הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה

מאי 1993

**THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION
IN SEVEN ARAB COUNTRIES, 1965-1988**

Gad G. Gilbar

© 1993 כל הזכויות שמורות למחבר ולמוסד שמואל נאמן.
אין להעתיק, לצלם או לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות בכתב מהמוציא לאור.
הדעות המובעות בפרסום זה אינן משקפות בהכרח את עמדתו של מוסד שמואל נאמן.

ISBN 965-386-016-X

עקד שמואל נאמן, קרית הטכניון, חיפה 32000

מאי 1993

תוכן העניינים

עמוד

4	רשימת הלוחות
5	רשימת התרשימים
6	שלמי תודה
7	הקדמה
10	הערה על המקורות
12	1. ממדי הגידול הכמותי
12	א. מספר סטודנטים רשומים
26	ב. מספר חברי הסגל האקדמי
30	ג. מספר מסיימים (מקבלי תארים)
35	2. הגידול במספר האוניברסיטאות
41	3. הגורמים לגידול במערכות ההשכלה הגבוהה
44	4. תוצאות הגידול במערכות ההשכלה הגבוהה
46	ביבליוגרפיה נבחרת
50	הגדרות והבהרות

רשימת הלוחות

עמוד

13	שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים באוניברסיטאות, 1965-1988 (שנים נבחרות)	לוח 1
17	שבע מדינות ערביות: סטודנטיות רשומות באוניברסיטאות, 1965-1988 (שנים נבחרות)	לוח 2
19	שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים בפקולטות למדעים מדוייקים ולהנדסה, 1965-1988 (שנים נבחרות)	לוח 3
22	שבע מדינות ערביות: שיעורי למידה גולמיים במוסדות על-תיכוניים, 1965-1987 (שנים נבחרות)	לוח 4
24	שבע מדינות ערביות: מספר סטודנטים ל-100,000 נפש באוכלוסיה, 1975-1987 (שנים נבחרות)	לוח 5
28	שבע מדינות ערביות: סגל הוראה במוסדות להשכלה גבוהה, 1965-1988 (שנים נבחרות)	לוח 6
31	שבע מדינות ערביות: סך כל מקבלי תארים אקדמיים, 1965-1985 (שנים נבחרות)	לוח 7
33	שבע מדינות ערביות: מקבלי תארים בפקולטות להנדסה, 1970 ו-1985	לוח 8
36	שבע מדינות ערביות: אוניברסיטאות לפי מספר סטודנטים רשומים ומספר חברי הסגל האקדמי, שנות ה-1980	לוח 9

רשימת התרשימים

עמוד

14	<p style="text-align: center;">1 תרשים שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים באוניברסיטאות, 1965-1988 (שנים נבחרות)</p>	1
18	<p style="text-align: center;">2 תרשים שבע מדינות ערביות: סטודנטיות רשומות באוניברסיטאות, 1965-1988 (שנים נבחרות) (באחוזים)</p>	2
20	<p style="text-align: center;">3 תרשים שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים בפקולטות למדעים מדויקים ולהנדסה, 1965-1988 (שנים נבחרות) (באחוזים)</p>	3
23	<p style="text-align: center;">4 תרשים שבע מדינות ערביות: שיעורי למידה גולמיים במוסדות על-תיכוניים, 1965-1987 (שנים נבחרות)</p>	4
25	<p style="text-align: center;">5 תרשים שבע מדינות ערביות: מספר סטודנטים ל-100,000 נפש באוכלוסייה, 1975-1987 (שנים נבחרות)</p>	5
29	<p style="text-align: center;">6 תרשים שבע מדינות ערביות: סגל הוראה במוסדות להשכלה גבוהה, 1965-1988 (שנים נבחרות)</p>	6
32	<p style="text-align: center;">7 תרשים שבע מדינות ערביות: סך כל מקבלי תארים אקדמיים, 1965-1985 (שנים נבחרות)</p>	7
34	<p style="text-align: center;">8 תרשים שבע מדינות ערביות: מקבלי תארים בפקולטות להנדסה, 1970 ו-1985</p>	8
38	<p style="text-align: center;">9 תרשים שבע מדינות ערביות: אוניברסיטאות לפי מספר סטודנטים רשומים, שנות ה-1980</p>	9

שלמי תודה

בהכנת עבודה זו זכיתי לעזרה רבת ערך מצד רבים. מרכז המידע וארכיון העתונות במרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב, המחלקות לכתבי-עת ויעץ בספריית אוניברסיטת חיפה, ספריית בנק ישראל, ספריית בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי הגישו עזרה רבה בשלב איסוף הנתונים. הצעות והערות מועילות נתנו לי במהלך הכנת המחקר פרופ' דניאל וייס, פרופ' איתמר רבינוביץ, פרופ' יוסף רום ופרופ' זאב תדמור. תא"ל (מיל.) עמוס גלבווע, שריכז את הפרוייקט "מגמות במדע וטכנולוגיה במזרח התיכון" במסגרת מוסד נאמן בשלבי הפורמטיביים, אינג' דוד כהן וגב' עדנה ליפטמן היו לעזר רב בפתרון בעיות שונות שהתעוררו במהלך המחקר. גב' אסתר קונשטת תמללה, כתמיד, במיומנות רבה כתב יד מרושל כהלכה. לכולם נתונה תודתי הכנה. עונג מיוחד הוא להודות לשני עוזרי המחקר, מר און וינקלר וגב' מיכל נבות, שסייעו לי בהכנת העבודה. במשך חודשים רבים שקדו און ומיכל על איסוף הנתונים הסטטיסטיים ועל הכנתם של לוחות עבודה, שעל יסודם עובדו הלוחות המוצגים בהמשך הדברים כאן. לוחות העבודה עצמם התפרסמו בנפרד: מגמות במדע וטכנולוגיה במזרח התיכון, דו"ח מספר 7 (1991). לבסוף, על תרומתם למימון המחקר ראויים לתודה מוסד שמואל נאמן ומשרד המדע והטכנולוגיה.

הקדמה

"עשור הנפט" (1973-1982) עורר ציפיות אדירות בחברות הערביות במזרח התיכון. היו אלה ציפיות לתמורות עמוקות ומהירות במגוון רחב של תחומים — פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים. בשנות ה-80 הסתמנה תחילתה של אכזבה מכך שמרבית הציפיות לא התממשו. התפתחות זו, שהיתה משותפת לציבורים רחבים במדינות ערב, מצאה את ביטויה גם בעבודות של חוקרים ערביים. עם זאת, אחד התחומים הבודדים שלגביו קיימת הסכמה רחבה כי ביחס אליו חלה תמורה מקיפה הוא מערכות החינוך והמיגזר של ההשכלה הגבוהה במיוחד.

לתמורות שעברו על מערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב בדור האחרון פנים רבות. חלו במערכות אלה שינויים בולטים בממדיהן (תמורה כמותית), תמורות בתכניות הלימוד ובהשגים המחקריים של חברי הסגל האקדמי (תמורות בעלות משמעות איכותית). שינויים אלה, הכמותיים והאיכותיים, ראויים כל אחד לבדיקה ולבחינה נפרדת. שיטות וכלי הבדיקה, שלא לציין את קטגוריות המידע, הם שונים ונפרדים במידה רבה. עבודה זו מתמקדת בבחינת התמורה הכמותית בלבד. על יסוד בדיקה זו ובעיקבותיה ניתן להמשיך בלימוד השינויים האיכותיים.

ארבעה מכלולים של שאלות עומדים ביסוד מחקר כמותי זה:

1. מה היו התמורות שחלו במספר הסטודנטים הרשומים במוסדות להשכלה גבוהה במדינות ערב, ובהמשך לכך מה השינויים שחלו בגודל הסגל האקדמי. בהקשר זה התבקשה השאלה אילו אוניברסיטאות חדשות נוסדו במדינות ערב.
2. האם במקביל לשינוי במספר הסטודנטים הרשומים חל גם שינוי בהתפלגות אוכלוסיית הסטודנטים על פי קריטריונים דמוגרפיים ועל פי תחומי לימוד. באופן ספציפי יותר, המחקר בקש לבדוק האם חל שינוי בפרופורציה של נשים בציבור הסטודנטים הלומדים וכן לעמוד על תמורות שחלו בפרופורציה של סטודנטים שלמדו מדעים מדוייקים (כולל מדעי החיים) והנדסה בכלל ציבור הסטודנטים.

3. מה התמורות שחלו בסך כל מספר הסטודנטים המסיימים בהצלחה את לימודיהם ("מקבלי תארים"). בהמשך לכך, מה התפלגות הסטודנטים המסיימים לפי תחומי לימודיהם. באופן יותר ספציפי, המחקר בקש לבדוק את שיעור ההשתנות במספר המסיימים בתחום המדעים המדויקים וההנדסה.

4. לבסוף, האם השינויים שחלו במספר הסטודנטים הרשומים הביאו גם לשינוי בפרופורציות של סטודנטים בקבוצות הגילים הרלוונטיות וכן בפרופורציות של סטודנטים באוכלוסייה כולה בכל אחת מהמדינות הכלולות במחקר.

מלכתחילה, המחקר אמור היה לבחון מספר תחומים נוספים, בהם התמורות שחלו במתקנים ובציוד, באוספי ספריות, וכן ללמוד את השינויים שחלו בהקף המשאבים (תקציבים שוטפים ותקציבי פיתוח) שעמדו לרשות המוסדות להשכלה גבוהה במדינות ערב. ואולם, דיון בשאלות אלה לא נערך במסגרת מחקר זה, משום העדרם של נתונים מספקים בהקפם ובאיכותם. בניגוד לתחומים הנזכרים בארבעת מכלולי השאלות דלעיל, אשר ביחס אליהם ממשלות ואוניברסיטאות מספקות נתונים באיכות ובכמות מספקים (הגם שנתונים אלה סובלים, כפי שיובהר בהמשך הדברים, ממספר חולשות), הרי שביחס להתפתחות הפיסית וכן למצבם הכספי של המוסדות להשכלה גבוהה, אין בנתונים הזמינים שפורסמו במדינות הערביות עצמן או מחוצה להן כדי לקיים מחקר מבוסס ומהימן די צרכו.

היקף ואיכות הנתוני הם גם הגורמים שקבעו בסופו של דבר אילו מדינות ערביות יכללו במחקר. רק שבע מדינות ערביות במשרק — מצרים, עיראק, סוריה, ירדן, ערב הסעודית, כוויית ואע"מ (האמירויות הערביות המאוחדות) מפרסמות או מעמידות לרשות מוסדות מידע בינלאומיים מאז שנות ה-60 וה-70 נתונים בהקף ובאיכות מספקים. המדינות הערביות האחרות — לבנון, סודאן, הנסיכויות מסקט, עומאן וקטר וכן תימן (צפון ודרום) לא העמידו, מסיבות שונות, מערכת נתונים מספקת, ועל כן לא ניתן היה לדון גם בהן במסגרת עבודה זו. מדינות צפון אפריקה (המגרב) מלכתחילה לא היו אמורות להכלל בעבודה זו. המחקר גם לא דן בהתפתחויות שעברו על הפלסטינים בתחום

ההשכלה הגבוהה. התפתחויות אלה נחקרו והוצגו במספר פרסומים שראו אור בשנים האחרונות.

העבודה מציגה התפתחויות שחלו במשך למעלה מעשרים שנים: משנות ה-60 המאוחרות ועד לשנות ה-80 המאוחרות. אילו הן שנות "הקפיצה הגדולה" בהקפן של מערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב. במספר מקרים, בהם הדבר התבקש בתיאור או בניתוח התפתחות מסויימת, היתה התייחסות לשנים מוקדמות יותר. הקורא ילמד מהמשך הדברים ששנות ה-70 וה-80 לא מהוות יחידה אחידה בכל הנוגע למהלך התפתחות המוסדות להשכלה גבוהה, אך מגמות ההתפתחות מצדיקות טיפול בנושא במסגרת פריודית אחת.

עבודה זו היא מאקרו-כמותית. מטרתה היא להציג את ההתפתחויות העיקריות של מערכות גדולות לאורך זמן. הקורא המבקש ללמוד על מהלך התפתחותה של אוניברסיטה מסויימת במצרים או בסוריה או על תחום לימודים ספציפי בשנות ה-70 וה-80 יפנה אל המחקרים הפרטניים, הספורים לפי שעה, שראו אור במהלך העשור האחרון והמובאים ברשימה הביבליוגרפית.

הערה על המקורות

שלוש קטגוריות של מקורות ראשוניים עמדו לרשותי: (1) מספר שנתונים וקטלוגים שפרסמו אוניברסיטאות במדינות ערב. פרסומים אלה כוללים לעתים נתונים רבים. (2) שנתונים סטטיסטיים ופרסומים רשמיים אחרים של רשויות ממשלתיות, כמו לשכות מרכזיות לסטטיסטיקה, משרדי חינוך, מוסדות מחקר רשמיים ועוד. (3) שנתונים סטטיסטיים ושנתוני מידע אחרים של מוסדות בינעריביים ובינלאומיים. החשוב והבולט בפרסומים אלה הוא השנתון הסטטיסטי של אונסק"ו.

השימוש במקורות אלה הציב מספר קשיים ובעיות. קושי ראשון נעוץ במידת הכיסוי הסטטיסטי של ההתפתחויות הכמותיות במערכות החשכלה הגבוהה אם בפרסומי האוניברסיטאות ואם בפרסומים הממשלתיים. לא כל האוניברסיטאות פירסמו שנתונים סטטיסטיים ולא כל הממשלות פרסמו באופן שוטף ורציף שנתונים סטטיסטיים או פרסומים אחרים שכללו נתונים על התפתחות האוניברסיטאות. לזאת יש להוסיף את העובדה שפרסומים סטטיסטיים רבים שראו אור בעשרים השנים האחרונות במדינות ערב אינם זמינים. מסיבות אלה, לא ניתן היה לבנות סדרות נתונים רציפות המציגות את ההתפתחויות במערכות החשכלה הגבוהה על יסוד מקורות אלה.

מוסדות וסוכנויות בינעריביות ובינלאומיות הצליחו לרכז נתונים מעבר ובנוסף למצוי בפרסומים של אוניברסיטאות ושל ממשלות. יותר מכל נראים נתוני אונסק"ו כמלאים. ואולם, אפילו מוסד זה הנהנה מגישה טובה למרכזי המידע במדינות ערב התקשה לא אחת לאסוף נתונים מלאים ומעודכנים. כך, למשל, חוזר ונשנה בשנתוני אונסק"ו אותו נתון לסך כל מספר סטודנטים רשומים שנה אחר שנה. כלומר, כאשר לא ניתן היה לעדכן הנתונים, חזר השנתון על נתוני שנה ולעתים אף מספר שנים קודם לכן, מבלי לציין כי מדובר ברישום חוזר של נתונים. נוהג פסול זה שכיח יותר בנתונים שמביא שנתון יוקרתי אחר The World of Learning (WOL), היוצא לאור על ידי Europa Publications. פרסום זה מסוגל לחזור בארבע-חמש מהדורות עוקבות על

אותו מספר סטודנטים וחברי סגל אקדמי, ושוב מבלי לציין שמדובר בנתונים שלא עודכנו. על אף הסתייגויות אלה אין בנמצא מקור אלטרנטיבי לשנתון אונסק"ו במהימנות הנתונים האגרטיביים. הפרסומים השונים של אוניברסיטאות וממשלות ערביות איפשרו במהלך הכנת הלוחות לאמת את נתוני אונסק"ו.

קושי אחר, חמור מבחינת השפעתו על איכות הנתונים, הוא בהגדרות שונות במדינות הערביות למשתנים אותם בדק מחקר זה. כך, למשל, אין הגדרה מוסכמת למושג "חבר סגל אקדמי": האם מדובר רק בבעלי מינויים מלאים במסלול האקדמי התקני או שהמושג מקיף גם בעלי מינויים חלקיים שלא במסלול התקני, כמו מורים-מן-החוץ, עוזרי הוראה ועוד. יתר על כן, לא אחת הפרסומים הרשמיים אינם מביאים כל הגדרה או הסבר שהם למשתנים השונים, במיוחד ביחס לאלה שמלכתחילה קיים קושי בהגדרתם ובמידתם. גם כאשר מצוייה הגדרה מוסכמת למשתנה מרכזי כמו "אוניברסיטה" או "סטודנט רשום", כלל לא מובטח שהנתונים המובאים בפרסומים רשמיים ואף בשנתוני אונסק"ו עומדים בהגדרות המוסכמות. כך, למשל, נתונים על "סטודנטים רשומים" יש והם כוללים גם את הלומדים ב"אוניברסיטה פתוחה" ויש ואינם כוללים ציבור זה.

ממצב דברים זה מובן כי הדיון בנתונים מצרפיים מוגבל לתחומים שלגביהם שנתוני אונסק"ו או פרסומים מהימנים אחרים מספקים נתונים. כך למשל, אין בעבודה דיון בהתפלגות הסטודנטים לפי רמת לימודים (תאר ראשון לעומת תארים מתקדמים), משום שלא שנתוני אונסק"ו ולא איזה שנתון סטטיסטי אחר מביא נתונים מלאים בתחום זה.

לבסוף, מקורות שניוניים (סקונדאריים) תרמו את חלקם בעקר בהצגת השיקולים והמניעים שעמדו ברקע לעיצוב מדיניות ההשכלה הגבוהה של הממשלות הערביות. בכל הנוגע לדיון במגמות ההתפתחות הכמותיות תרומתם היתה מוגבלת, באשר רובם דנים בתמורות שחלו בחלקה הראשון בלבד של התקופה הנדונה כאן.

1. ממדי הגידול הכמותי

א. מספר הסטודנטים הרשומים

שנות ה-70 ושנות ה-80 המוקדמות היו שנות "הקפיצה הגדולה" בהתרחבות הכמותית של מערכות ההשכלה הגבוהה בעולם הערבי. הגידול במספר הסטודנטים בשנות ה-70 הסתכם במאות אחוזים הן בקבוצת המדינות הערביות "העניות" והן בקבוצת המדינות "העשירות".

מחלף ההתרחבות הכמותית היה בשני שלבים. השלב הראשון החל בסוף שנות ה-60 או תחילת שנות ה-70 והוא נמשך עד אמצע אותו עשור. שלב זה התאפיין בקפיצה חסרת תקדים במספר כלל הסטודנטים (גברים ונשים). בנתונים הבאים יש כדי להמחיש את התמורה הנדונה: מספר הסטודנטים במצרים גדל מ-218 אלף ב-1970 ל-462 אלף ב-1976. גידול של 244 אלף סטודנטים (112 אחוזים) תוך שש שנים. במונחים מוחלטים היתה זו ההתרחבות הכמותית הגדולה ביותר במדינות ערב מאז קיימות בהן אוניברסיטאות. הגידול היחסי המהיר ביותר אותן שנים התקיים בערב הסעודית. מספר הסטודנטים הרשומים באוניברסיטאות במדינה זו גדל מ-8,000 ב-1970 איש ל-44 אלף ב-1977 — גידול של 450 אחוזים תוך שבע שנים. הגידול בסך-כל מספר הסטודנטים בשבע המדינות הערביות הכלולות במחקר זה היה מ-244 אלף ב-1970 ל-711 אלף ב-1976-1977. גידול של פי 2.9 תוך שש-שבע שנים (ראה לוח 1).

השנים 1977-1985 מציינות את השלב השני בהתרחבות הכמותית. בשלב זה נרשמה בחלק ממדינות ערב האטה בשיעור הגידול במספר הסטודנטים. בערב הסעודית וכוויית נדרשו 7 עד 9 שנים על מנת להכפיל את אוכלוסיית הסטודנטים: בראשונה מ-44 אלף ב-1977 ל-95 אלף ב-1984 ובשנייה מ-12 אלף ב-1977 ל-24 אלף ב-1986. במצרים התקיים שיעור גידול נמוך עוד יותר: מ-462 אלף ב-1976 ל-614 אלף ב-1984 —

לוח 1
שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים¹ באוניברסיטאות².

1988-1965 (שנים נבחרות)

שנה	כניית	ערב הסעודית	ירדן	עיראק	סוריה	מצרים	סודן
--	418	3,625	4,049 ⁵	28,377	32,653	175,254	244,376
1965							
--	2,686	8,492	4,518	48,994 ⁵	40,896	218,278	323,864
1970							
519	12,391	43,897	17,219	91,358 ⁵	83,260 ⁵	462,328 ⁵	710,972
1977							
2,734	13,630	62,074	36,549	103,176	140,180	528,751	..
1980							
7,640 ⁷	24,384	113,529	60,553	..	182,933	592,256	981,295
1986							
..	25,521 ⁴	..	65,979	130,278	..	589,111 ⁴	..
1988							

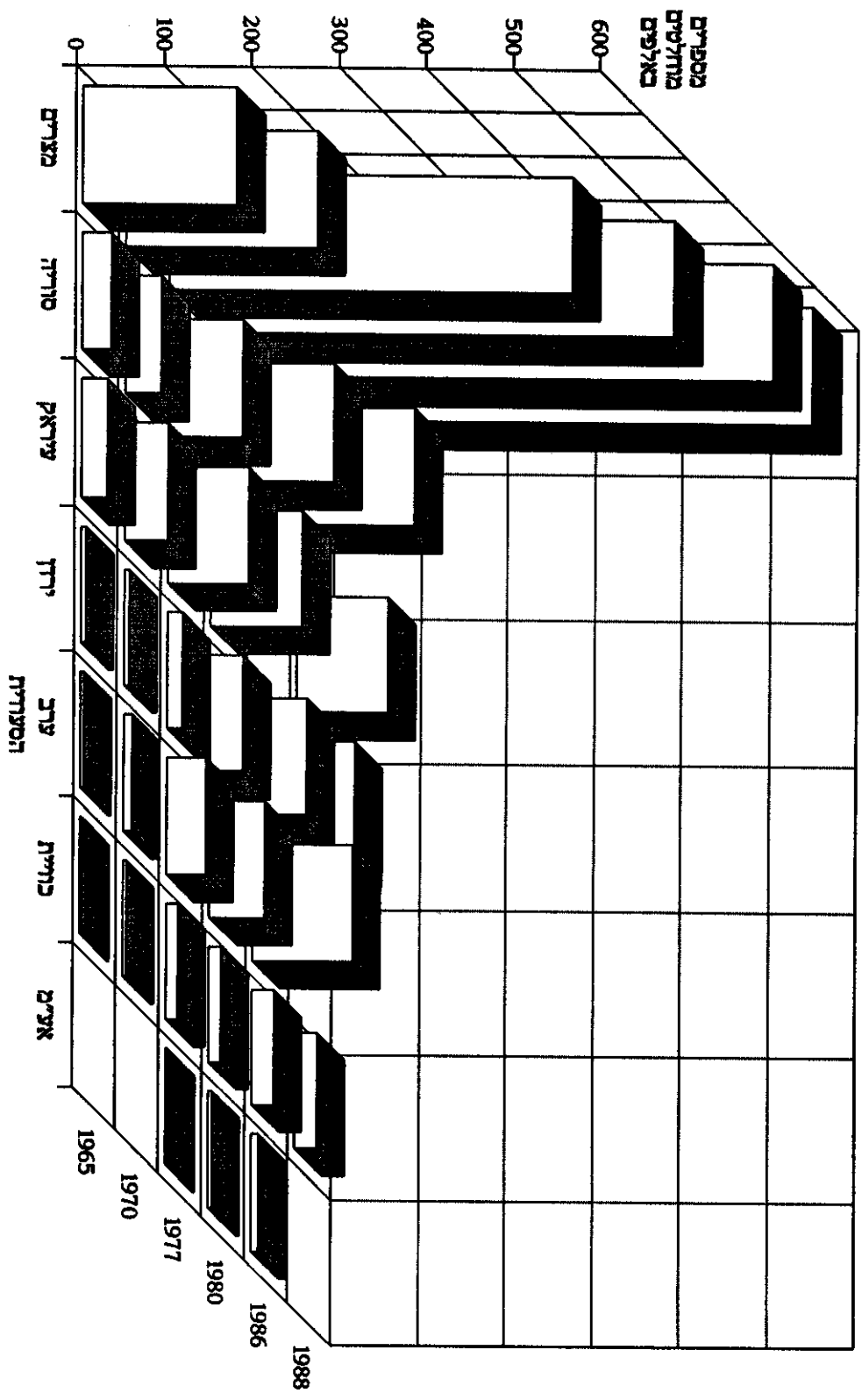
הערות:

- 1 לתואר ראשון ולתארים מתקדמים (מ"א ודוקטור).
- 2 מוסדות להשכלה גבוהה המעניקים תואר ראשון ו/או תארים מתקדמים.
- 3 נתון לשנת 1976.
- 4 נתון לשנת 1987.
- 5 נתון לשנת 1971.
- 6 נתון לשנת 1966.
- 7 נתון לשנת 1985.

מקור:

UNESCO, Statistical Yearbook, Paris.
הכריכים לשנים 1967-1991.

תרשים 1
 שיער מדינת עריזה : פן כל סטודים רשום באוניברסיטא ,
 1965 - 1988 (שנים נבחרת)

ראה הערות הקורות לוח 1

גידול של 32.9 אחוזים בלבד במשך 8 שנים. ההתפתחות בירדן ובאע"מ היתה שונה: שיעור הגידול במספר הסטודנטים במדינות אלה בשלב השני היה דומה לזה שהתקיים בשלב הראשון. בירדן מספר הסטודנטים גדל מ-17 אלף ב-1977 ל-61 אלף ב-1986 (גידול כולל של 259 אחוזים) ובאע"מ מ-519 ל-7,640 סטודנטים רשומים בשנים 1977-1985. ברור אפוא כי השלב השני, הגם שמאפיינו העיקרי היה המשך תהליך ההתרחבות הכמותית, שונה מקודמו בכך שמידת האחידות בעוצמתו של התהליך במדינות הנדונות במחקר היתה פחותה. סף כל מספר הסטודנטים בשש מדינות ערביות (עיראק לא פרסמה נתונים לשנת 1986) גדל מ-620 אלף ב-1976-1977 ל-981 אלף ב-1986 — גידול של 58 אחוזים (ראה לוח 1).

השנים 1985-1986 מציינות את סופו של תהליך ההתרחבות הנחשונים במערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב בתקופה הנדונה. אמנם, פרק הזמן שביחס אליו מסתמנת מגמת ההאטה בתהליך ההתרחבות הוא קצר, אך נדמה כי יש במידע העומד לרשותנו כדי לאושש את המסקנה בדבר השינוי שחל במגמת ההתפתחות. במונחים מוחלטים ויחסיים הגידול במספר הסטודנטים היה מצומצם. כך בירדן מ-61 אלף ב-1986 ל-66 אלף ב-1988 (גידול של 9 אחוזים), ובערב הסעודית מ-114 אלף ב-1986 ל-127 אלף ב-1989 (גידול של 12 אחוזים). במצרים אף חלה ירידה במונחים מוחלטים: מ-614 אלף ב-1984 ל-589 אלף ב-1987. ירידה אבסולוטית נרשמה גם באע"מ: מ-7,600 ב-1985 ל-7,400 ב-1987 (ראה לוח 1).

תמורה שעלתה בעוצמתה על הגידול בסך כל מספר הסטודנטים היתה בשיעור הנשים הרשומות באוניברסיטאות. בסוריה ובעיראק גדל שיעורן של נשים בכלל ציבור הסטודנטים מסביבות ה-20 אחוזים ב-1970 (19 אחוזים בסוריה ו-22 אחוזים בעיראק) ל-36 אחוזים בשנים 1986-1988. תמורה מרחיקת לכת היתה בערב הסעודית. משעורים נמוכים מאד של 4 אחוזים ב-1965 ו-8 אחוזים ב-1970 עלה שיעור הנשים באוניברסיטאות סעודיה ל-39 אחוזים ב-1986. בירדן, כוויית ובאע"מ שיעורן של נשים היה גבוה יחסית כבר בשנות ה-70. לקראת סוף שנות ה-80 נשים היוו מחצית או

יותר מסך כל הסטודנטים בשלוש מדינות אלה. במצרים בלבד התקיימה עליה יחסית מתונה בשיעור הנשים באוכלוסיית הסטודנטים. חלקן עלה מ-27 אחוזים ב-1970 ל-35 אחוזים ב-1987. לאור זאת, אין תימה שהקפיצה בסך כל מספר הסטודנטיות שלמדו באוניברסיטאות במדינות הערביות הנדונות (לחוציא עיראק) במשך תקופה של 16 שנים היא מרשימה: מ-69 אלף ב-1970 ל-360 אלף ב-1986 (ראה לוח 2).

התמורה הכמותית הבולטת השלישית נוגעת להתפלגות אוכלוסיית הסטודנטים על-פי תחומי הלימוד, או ליתר דיוק על-פי הפקולטות בהן היו רשומים. במרבית המדינות הנדונות במחקר גדל מספר הלומדים מדעים מדוייקים והנדסה בשיעורים גבוהים יותר משיעור הגידול של כלל אוכלוסיית הסטודנטים. ההתפתחות החדה ביותר בתחום זה היתה בסוריה: חלקם היחסי של הסטודנטים שלמדו בפקולטות למדעים ולהנדסה עמד בשנת 1965 על 15 אחוזים. ב-1980 קפץ חלקם היחסי של הלומדים בפקולטות אלה ל-39 אחוזים. ב-1986 הגיע שיעור זה ל-42 אחוזים. במונחים מוחלטים היתה זו עליה מ-4,994 סטודנטים ב-1965 ל-77,146 סטודנטים ב-1986. כאמור, זו היתה התפתחות יוצאת דופן בשיעורה, אך גם בירדן, בערב הסעודית ובכוויית נרשם גידול בחלקם היחסי של הלומדים מדעים והנדסה במהלך התקופה הנדונה. הגידול במונחים אבסולוטיים בלט מאד, שכן מדובר במדינות שמספר הסטודנטים בפקולטות הנדונות הסתכם בשנות ה-70 המוקדמות באלפים בודדים. במצרים נמצא תהליך שונה. החל בשלבים המוקדמים של הגידול הכמותי במואץ בכלל אוכלוסיית הסטודנטים ועד לשנות ה-80 המאוחרות, חלה במצרים ירידה בחלקם היחסי של הלומדים מדעים והנדסה. ב-1970 שיעור זה עמד על 35 אחוזים, ב-1980 הוא נפל ל-26 אחוזים וב-1987 ל-21 אחוזים בלבד. במונחים מוחלטים בולטת התופעה שמספר הסטודנטים הרשומים בפקולטות להנדסה היה נמוך בסוף שנות ה-80 מאשר בשנים 1975-1985: ב-1975 למדו במצרים 58 אלף סטודנטים בפקולטות להנדסה. ב-1987 מספר הלומדים עמד על 49 אלף בלבד. על אף התפתחות זו במצרים, חל גידול רב בסך כל הסטודנטים הרשומים בפקולטות למדעים ולהנדסה במדינות ערב הנדונות (יחד). ב-1970 מספרם עמד על כ-107 אלף וב-1986-88 — 298 אלף (ראה לוח

2 לוח

שבע מדעניות ערביות: סטודנטיות רשומות באוניברסיטאות², 1965-1988 (שנים נבחרות)

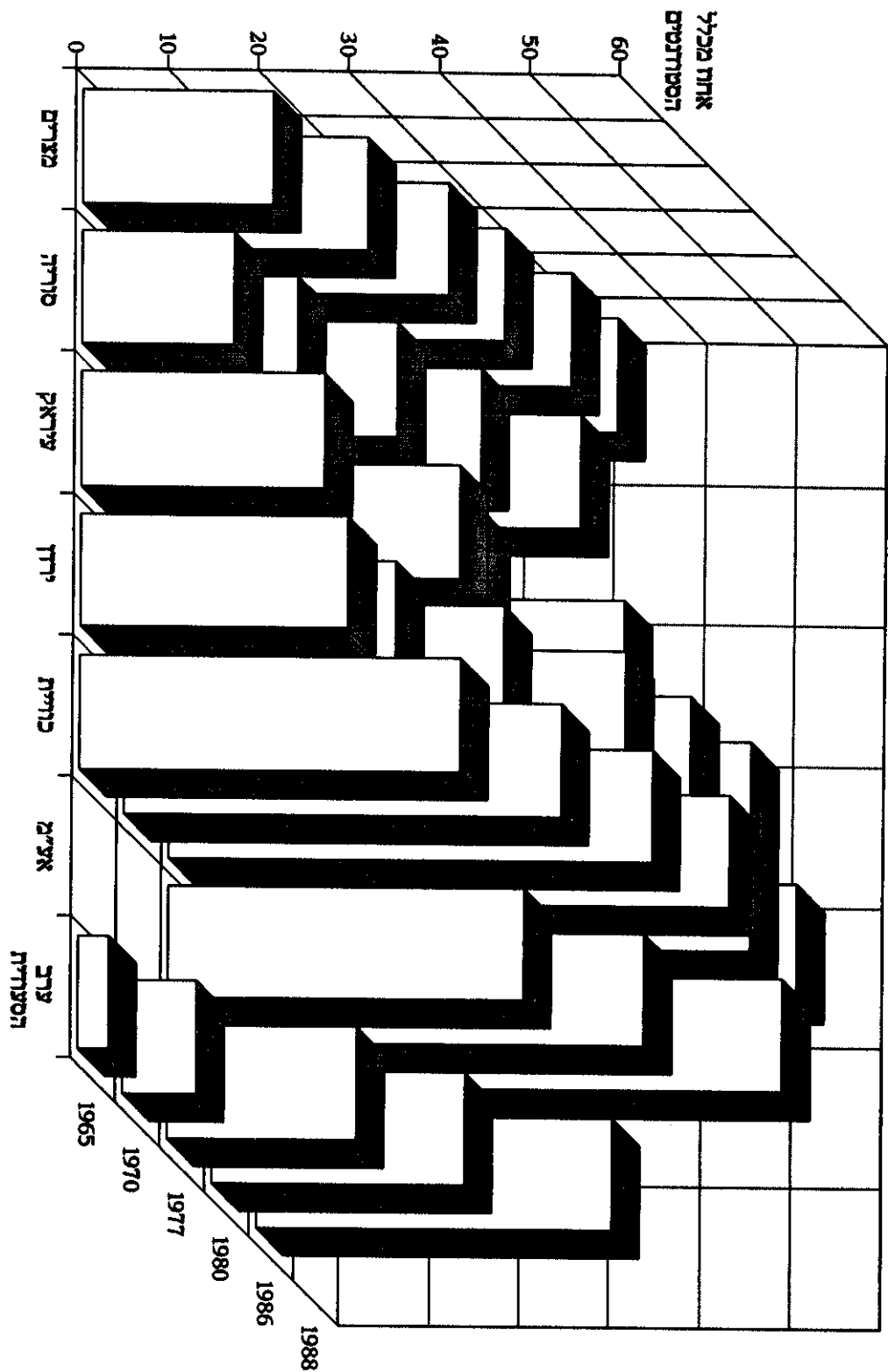
מדינה	1965		1970		1977		1980		1985		1988	
	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל	מספרים מוחלטים	מספרים בסקל
מצרים	36,545	20.9	5,486	16.8	7,625	26.9	1,197 ^א	29.6	118	3.3	176	42.1
ירדן	57,901	26.5	7,669	18.8	10,585 ^א	21.6	1,349	29.9	691	8.1	1,300	48.4
סוריה	140,777 ^ב	30.4	20,762 ^ב	24.9	29,207 ^ב	32.0	6,366	37.0	9,187	20.9	6,638	53.6
טורקיה	168,402	31.8	41,074	29.3	30,497	29.6	16,682	45.6	17,311	27.9	7,807	57.3
לבנון	203,115	34.3	64,925	35.5	29,015	47.9	44,697	39.4	13,325	54.6
ירושלים	203,098 ^א	34.5	46,197	35.5	32,658	49.5	13,970 ^א	54.7
הממלכה המאוחדת
ארצות הברית
מספרים מוחלטים
מספרים בסקל

הערות:

1. לוח ראשון ולוחים מתקדמים (מ"א ודוקטור).
2. מוסדות להשכלה גבוהה המעניקים תואר ראשון ו/או תארים מתקדמים.
3. נתון לשנת 1976.
4. נתון לשנת 1987.
5. נתון לשנת 1971.
6. נתון לשנת 1966.
7. נתון לשנת 1985.

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris.
 הכרכים לשנים 1967-1991.

תלשים 2
 עובי מדינת עיריית : סטדנטיות רשומות באוניברסיטאות ,
 1965 - 1988 (ערים נבחרות)
 (באחוזים)

ראה הערות ומקורות לתו 2

לוח 3

שבע מדינות ערביות: סך כל סטודנטים רשומים
בפקולטות למדעים מדוייקים ולתנסות², 1965-1988 (שנים נבחרות)

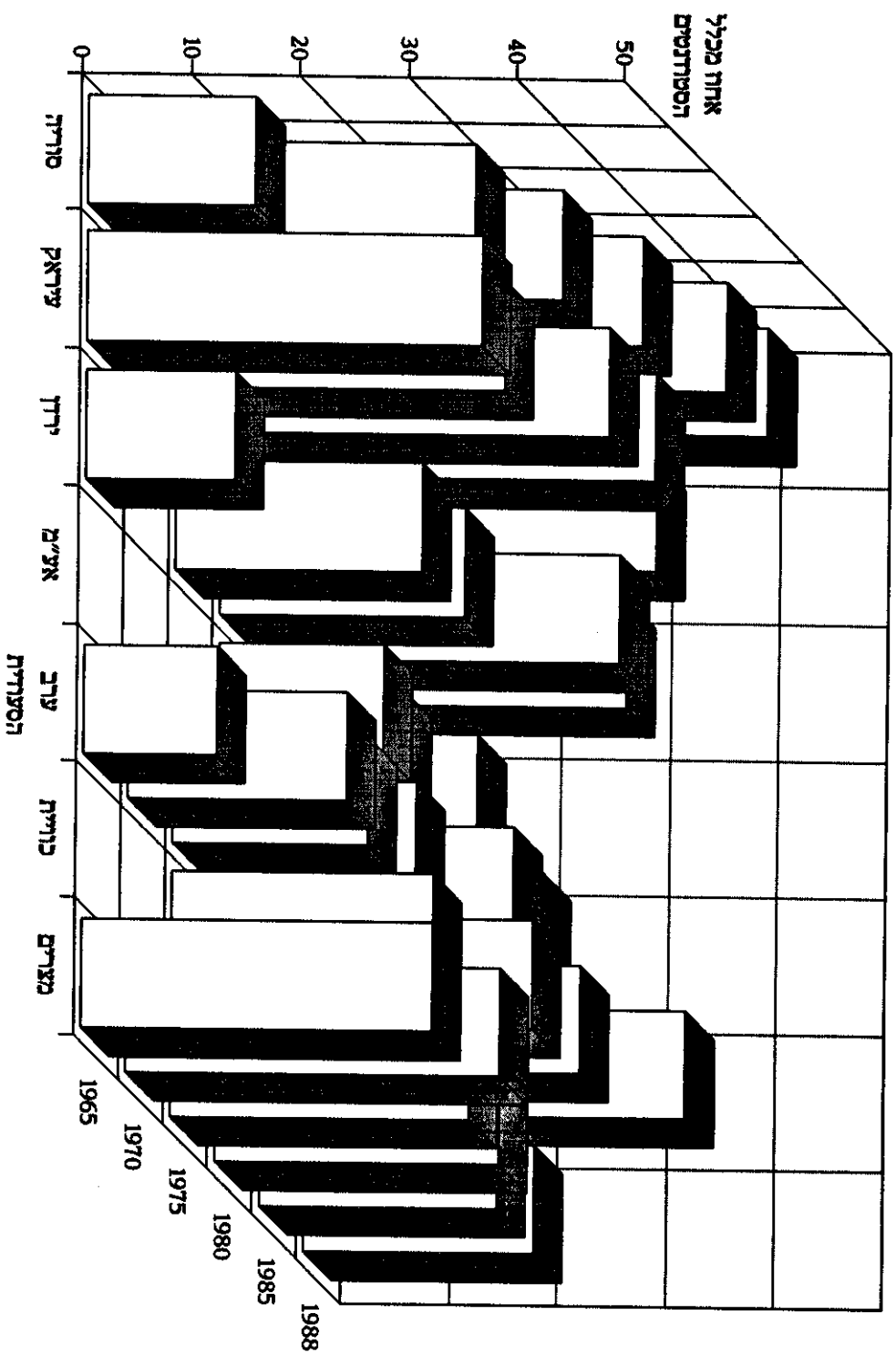
מ"מ	נוויית	כורית	ערב הסעודית	ירדן	עיראק	טוריה	מפרים							
מספרים	מספרים	מספרים	מספרים	מספרים	מספרים	מספרים	מספרים							
---	---	---	12.1	440	13.6	550	36.3	10,300	15.3	4,994	32.3	56,664	1965	
---	---	---	20.1	1,705	34.3	16,813	31.6	12,915	34.5	75,328	1970	
---	---	24.1	2,987	18.0	7,904	22.7	3,904	40.0	36,522	35.5	29,556	27.6	127,823	1975
15.1	414	29.2	3,982	18.3	11,332	22.6	8,251	40.2	41,428	38.9	54,509	26.3	139,263	1980
12.9	984	29.6	6,500 ⁵	23.2	21,969 ⁵	32.9	17,748 ³	42.5	69,604 ⁵	22.0	130,515 ³	1985
15.7	1,165 ⁴	35.1	8,950 ⁴	21.8	24,752 ³	29.4	19,393	32.0	41,626	42.2	77,146 ³	21.2	125,002 ⁴	1988

הערות:

- 1 לתואר ראשון ולתארים מתקדמים (מ"א ודוקטור).
- 2 במוסדות להשכלה גבוהה המעניקים תואר ראשון ו/או תארים מתקדמים.
- 3 נתון לשנת 1986.
- 4 נתון לשנת 1987.
- 5 נתון לשנת 1984.

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris. 1991-1967.
הכרכים לשנים 1967-1991.

תליים 3
שכר מקינות ערביה: סטודנטים וליונים במקוולטות למדינה
מדיניות וליונים, 1965 - 1988 (שנים נפרדות)
(באתרים)

ראה הערת המקורות לוח 3

הגידול במספר תלמידים במכללות ובאוניברסיטאות התבטא בעליה ניכרת בשיעורי הלמידה לתארים גבוהים של גברים ונשים בני 20-24 (קבוצת הגילאים בה מרוכזים מרבית התלמידים במוסדות להשכלה גבוהה). במצרים ובסוריה קפצו שיעורי הלמידה במוסדות להשכלה גבוהה מ-7 ו-8 אחוזים ב-1965 ל-20 ו-18 אחוזים ב-1986 בהתאמה. בירדן ובמדינות הנפט בתצי-האי ערב שיעורי הלמידה ב-1965 היו נמוכים מאלה שהתקיימו במצרים והשינוי היחסי הוא על כן גדול יותר: בירדן מ-2 אחוזים ב-1965 ל-27 אחוזים ב-1980, ובערב הסעודית וכוויית מ-1 עד 2 אחוזים ב-1965 ל-13 ול-16 אחוזים ב-1986 בהתאמה. כמו במצרים אחרים, גם כאן השיעור לערב הסעודית מוטה במידה ניכרת כלפי מטה, משום ההטייה כלפי מעלה בגודל סך כל האוכלוסייה בארץ זו. נראה אפוא כי במחצית השנייה של שנות ה-80 עמדו שיעורי הלמידה במוסדות להשכלה גבוהה במדינות ערב בקבוצת הגילים הנזכרת לעיל סביב 20 אחוזים (ראה לוח 4). מאחד או שניים מכל מאה צעירים בגילים 20-24 באמצע שנות ה-60, למד במוסד להשכלה גבוהה אחד מכל חמישה צעירים בסוף שנות ה-80. שיעורי הלמידה באוכלוסיית הגברים היו בכל המדינות הנדונות גבוהים יותר משיעורי הלמידה באוכלוסיית הנשים.

בשנות הצמיחה המהירה של מערכות ההשכלה הגבוהה, שיעורי הגידול במספר הסטודנטים הדביקו את שיעורי הגידול של כלל האוכלוסייה במדינות הנדונות, הגם ששיעורים אלה היו גבוהים מאד (2.5-3 אחוזים בשנה). התפתחות זו מצאה את ביטוייה במדד של מספר סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ל-100 אלף תושבים באוכלוסייה. בכל המדינות הכלולות במחקר חל גידול במדד זה בין השנים 1970-1985. בולט במיוחד הגידול בירדן (מ-657 סטודנטים לכל 100 אלף תושבים ב-1975 ל-1,992 סטודנטים ל-100 אלף תושבים ב-1985). באמצע שנות ה-80 התקיים בירדן היחס הגבוה ביותר של סטודנטים:אוכלוסייה. מדינה זו דחקה את מצרים מבכורתה: עד אותן שנים התקיים בה היחס הגבוה ביותר במדד הנדון (ראה לוח 5).

לוח 4

שבע מדינות ערביות: שיעורי למידה גולמיים¹ במוסדות על-תיכוניים², 1965-1987 (שנים נבחרות)
(גילאי 20-24)

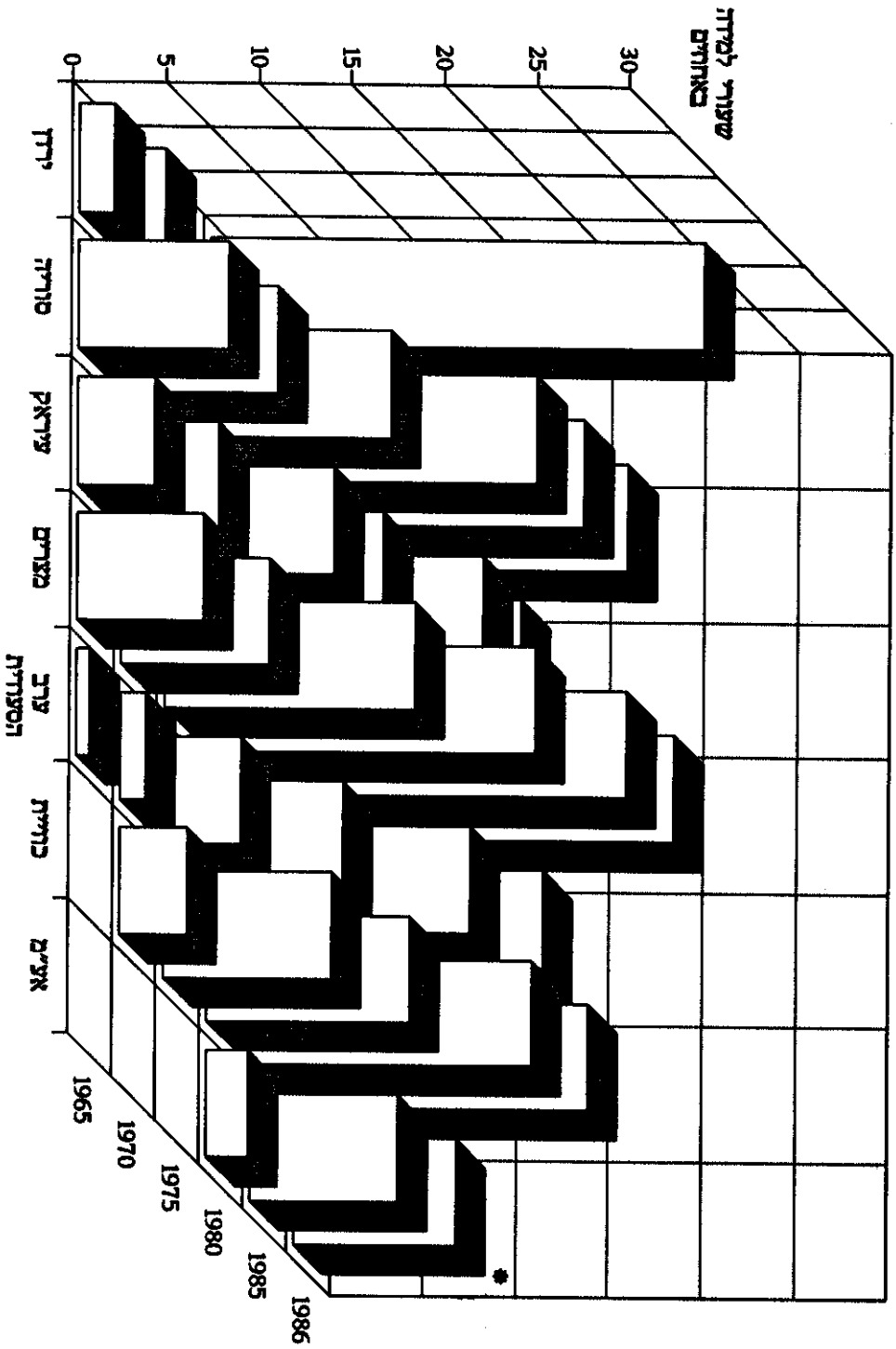
מדינה	סוריה	עיראק	ירדן	ערב הסעודית	כוויית	אז"מ
1965	8.0	4.1	1.8	0.6
1970	8.3	5.2	2.2	1.3	3.6	..
1975	12.1	9.0	..	4.1	9.0	..
1980	17.6	9.3	26.6	7.3	10.9	2.2
1985	17.8	12.4	..	11.8	15.1	7.9
1986	17.8	12.1	..	13.4	15.8	..
1987	..	12.5	16.6	8.7

הערות:

¹ שיעור הלומדים בקרב גילאי 20-24 מתוך כלל האוכלוסייה בגילאים אלה.
² כולל מוסדות שאינם מקנים תארים אקדמיים.

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris.
מכרימים לשנים 1977-1989

תלשים 4
 שבע מדינות ערביות : שיעור לידול גולמיים במסגרת על היבטים
 גילאי 20 - 24 , 1963 - 1966 (שנים נבחרות)

ראת חערות ומקורות לוח 4
 נכתו לשנת 1987 ●

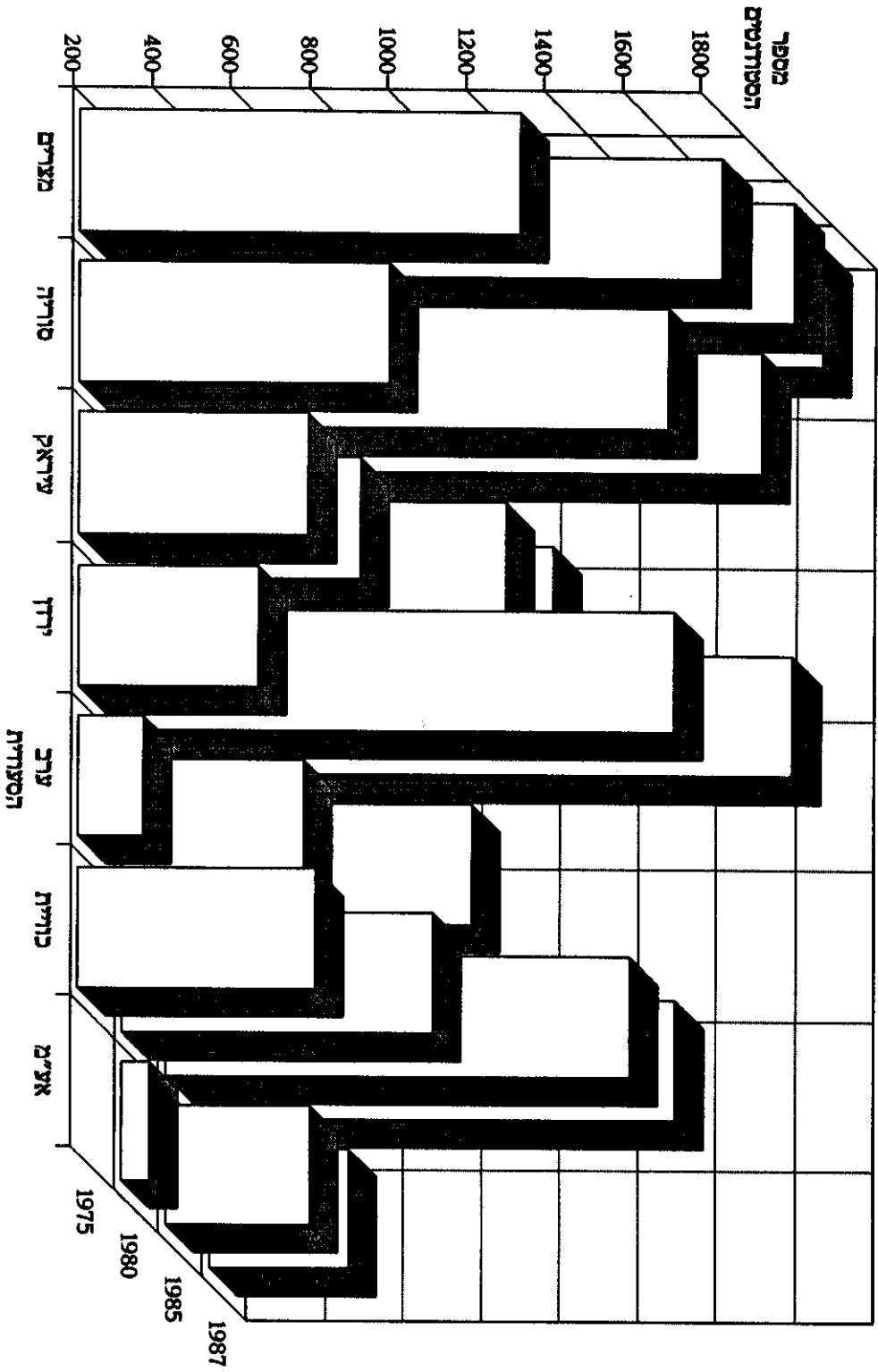
לוח 5

שבע מדינות ערביות: מספר סטודנטים ל-100,000 נפש באוכלוסייה, 1975-1987 (שנים נבחרות)

מספרים	סוריה	עיראק	ירדן	ערב הסעודית	כוריה	אמ"מ
1975	990	781	657	364	804	..
1980	1,593	803	1,607	662	992	269
1985	1,716	1,067	1,992	979	1,385	566
1987	..	1,076	1,390	553

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook 1989, Paris.

תורים 5
 שיער מדינת ערימות : גובה פסגותם ל-100,000 נפש בארץ ישראל ,
 (שנים נבחרות) 1987 - 1975

ראה הערות הקורות לתח 5

ב. מספר חברי הסגל האקדמי

מובן כי גידול כה ניכר במספר הסטודנטים בכל המדינות הנדונות חייב היה להיות מלווה בגידול מהיר במספר חברי הסגל האקדמי. אכן, מערכות הנתונים העומדות לרשותנו מציגים גידול מרשים במספר זה. אולם, כפי שצויין לעיל (ראה הערה על המקורות), יותר מבתחומים אחרים הנוגעים להתפתחות הכמותית של מערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב, הנתונים אודות מספר חברי הסגל בעייתיים ביותר, וספק אם מותר על יסודם להגיע למסקנות נחרצות.

הקושי הראשון נעוץ בכך שאין בנתונים קטגוריות לפי מעמד בעבודה ולפי דרגה אקדמית. כך, למשל, לא ברור מתוך דברי ההסבר (או העדרם) האם הנתונים אודות מספר חברי הסגל כוללים רק מורים במשרות מלאות, או למעשה את כל סגל המורים, כולל משרות חלקיות ומורים המועסקים לפי שעות ועוד. יתרה מזאת, אין בנתונים שפורסמו התפלגות הסגל לפי דרגות אקדמיות. לכך יש משמעות רבה. באוניברסיטאות המצריות, למשל, ניתנת לחלק נכבד מהסטודנטים לתאר השני (בעלי תאר ב"א) דרגת אסיסטנט. השכר זעום ותפקידו העיקרי של האסיסטנט לסייע למרצה הבכיר במטלות ההוראה הכבדות. נדמה כי הנתונים אודות מספר חברי הסגל האקדמי במצרים כוללים בעלי דרגה ומעמד זה. הקושי השני נעוץ בכך שקיים שוני רבה בנתונים עצמם — במיוחד גדול השוני בין נתוני אונסק"ו לעומת הנתונים בשנתוני המדינות והאוניברסיטאות וכרכי WOL. למרבית הצער, אין דרך לקבוע איזו מערכת נתונים מבוססת ומהימנה יותר. הקושי השלישי נעוץ בחלקיות הנתונים. סדרות הנתונים ביחס לסך כל חברי הסגל האקדמי במדינות הנדונות הן חלקיות וחסרות. ביחס לשנים רבות אין כל נתונים.

אם בכל זאת מעיינים בסדרות הנתונים שהתפרסמו בשנתוני אונסק"ו מתקבלת התמונה הבאה: במצרים סך כל מספר חברי הסגל עלה מכ-12 אלף ב-1970 לכ-30 אלף בסך כל 1985, כלומר גידול של פי 2.5. בכל המדינות האחרות, סך כל מספר חברי הסגל היה קטן יותר, אם כי שיעורי הגידול בשנים שצויינו לעיל היו גבוהים יותר.

בסוריה סך כל מספר חברי הסגל גדל מכ-1,000 ב-1970 לכ-4,500 איש ב-1985, כלומר גידול של פי 4.3. שיעור גידול דומה התקיים בכוויית — פי 4.5. שיעורי גידול גבוהים מאד התקיימו בירדן ועוד יותר מכך בערב הסעודית: בראשונה סך כל מספר חברי הסגל גדל מ-344 איש ל-1,295 — גידול של פי 7.7, ובשנייה מ-697 ללמעלה מ-9,000 — גידול של פי 13.3 בשנים 1970-1985 (ראה לוח 6).

מחמת טיבם ואיכותם הבעייתיים של הנתונים אודות מספר חברי הסגל האקדמי, קיימת משמעות מוגבלת ביותר לבחינת התמורות שחלו בפרופורציה של מספר סטודנטים לחבר סגל אקדמי. בהדגישנו הסתייגות זו נציין כי, ככל הנראה, פיגור שיעור הגידול במספר חברי הסגל האקדמי אחר שיעור הגידול במספר הסטודנטים בשנים 1970-1985 במצרים ירדן וכוויית. בערב הסעודית וסוריה שיעורי הגידול היו קרובים מאד זה לזה, ואולי אף גבוהים יותר אצל הסגל האקדמי (ראה לוח 6).

מערכת הנתונים האלטרנטיבית שנבנתה מנתונים שהופיעו בשנתונים סטטיסטיים, שנתוני האוניברסיטאות ושנתוני ה-WOL שונה במדה יתירה ביחס למספר חברי הסגל האקדמי בסוריה ובערב הסעודית (ראה לוח 6). יש בנתונים אלה כדי לחזק את המסקנה ששיעור הגידול במספר חברי הסגל האקדמי על כל דרגותיהם היה דומה או אפילו הדביק את שיעור הגידול במספר הסטודנטים בשנים 1970-1985. באשר לפרופורציה מספר סטודנטים למרצה, שתי מערכת הנתונים מצביעות על יחס נמוך, הנמוך ביותר במדינות הכלולות המחקר, בערב הסעודית: בין 1:11 ל-1:12 בתקופה הנדונה. שתי מערכות הנתונים מצביעות על כך שבסוריה התקיימה פרופורציה גבוהה ביותר בתחילת שנות ה-70 — בין 1:36 ל-1:38. פרופורציה זו ירדה באמצע שנות ה-80 ליחס של 1:26 - 1:30. ככל הנראה, חלה הרעה בפרופורציה סטודנטים למרצה בירדן ובכוויית. בירדן מ-1:15 ל-1:21 או לפי נתון אחר ל-1:41, ובכוויית מ-1:24 ל-1:28. מצרים היא המדינה היחידה שביחס אליה קיים פער ניכר בין שתי מערכות הנתונים: בעוד זו של אונסק"ו מצביעה על הרעה בפרופורציה, מערכת הנתונים האלטרנטיבית מראה שיפור. בכל מקרה, הפרופורציות ביחס לשנות ה-80 נעות במרווח שבין 1:21 ל-1:29.

לוח 6

שבע מדינות ערביות: סגל הוראה במוסדות להשכלה גבוהה², 1965-1988 (שנים נבחרות)

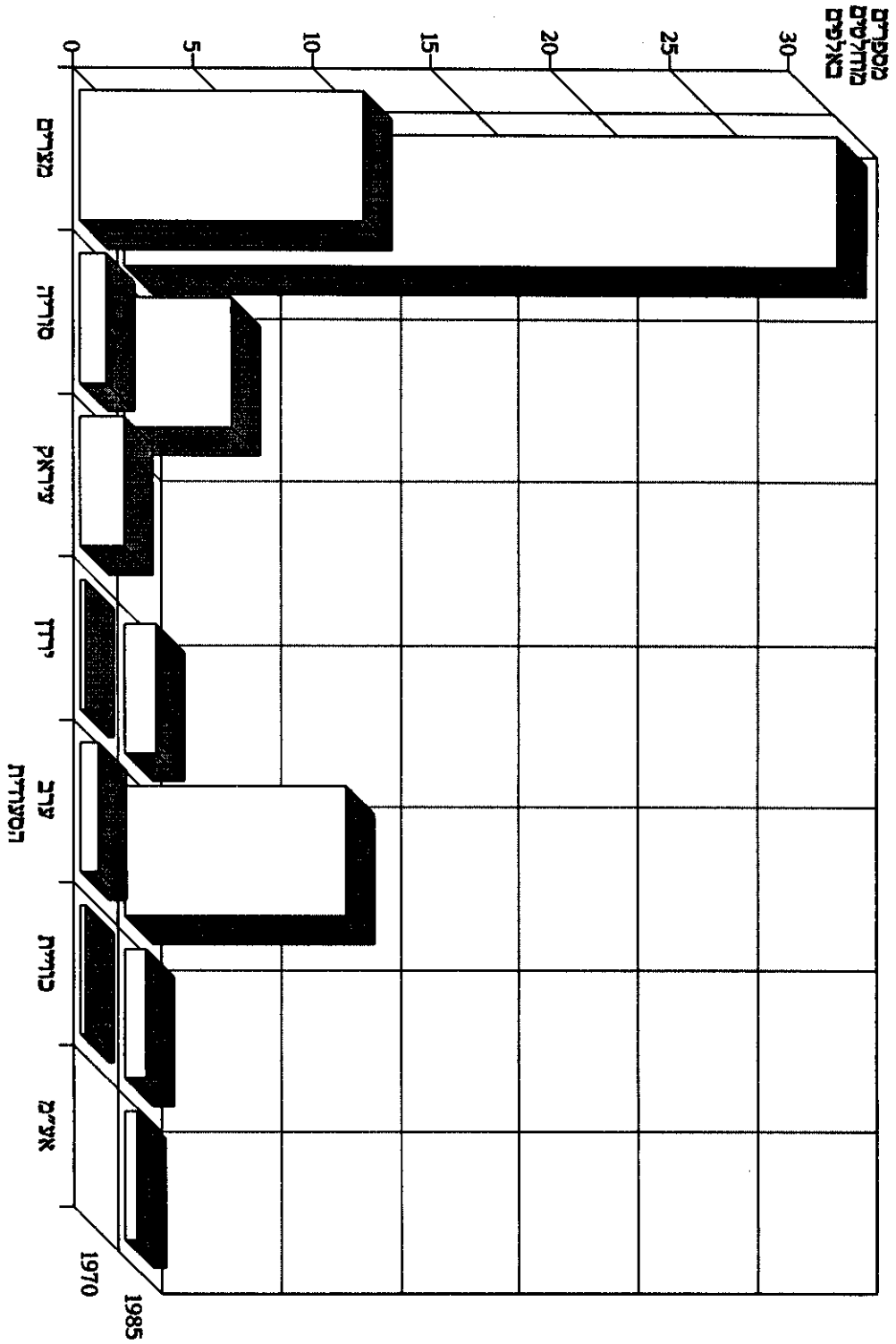
שנה	מורים	סרייה	עריאה	יורד	ערב הסעודית	כוויית	אמ"ע
1965	..	839	1,455	75	278	--	--
1970	11,859	1,037	1,822	168	697	189	--
1975	..	1,332	2,965	344	2,133	327	--
1980	4,627	..	6,598	608	208
1985	29,889	4,504	..	1,295	9,297	858	449 ^a
1988	1,140 ^b	460 ^c

הערות:

- 1 בעלי מינוי אקדמי חלקי או מלא במגוון מסלולי התעסוקה במוסדות להשכלה גבוהה.
- 2 אוניברסיטאות ומוסדות אחרים המעניקים תארים אקדמיים ו/או דיפלומות.
- 3 נתון לשנת 1987.
- 4 נתון לשנת 1984.

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris. :
 הכרכים לשנים 1977 ו-1989.

תריסים 6
 שוב מדינת עריהת : סגל הוראה במסדות לזשעלה גבוהה ,
 1985-1 1975

ראה הערות ומקורות לתו 6

ג. מספר מסיימים (מקבלי תארים)

הגידול במספר הסטודנטים הרשומים באוניברסיטאות הביא, כצפוי, לגידול במספר המסיימים — מי שקבלו תארים אקדמיים. המספר הכולל של מקבלי תארים (תאר ראשון ותארים מתקדמים) בכל המוסדות להשכלה גבוהה גדל מכ-45 אלף איש ב-1970 לכ-169 אלף ב-1985 (ראה לוח 7). במונחים מוחלטים בולטת, כמובן, מצרים בגידול במספר מקבלי תארים: מכ-31 אלף ב-1970 לכ-117 אלף ב-1985. במונחים יחסיים ערב הסעודית עשתה את הקפיצה הגדולה ביותר: מ-833 מסיימים ב-1970 ל-13 אלף ב-1985 — גידול של פי 16.2. כן בלט הגידול המוחלט והיחסי במספר מסיימי מוסדות להשכלה גבוהה בירדן ובסוריה בשנים 1970-1985. בראשונה מספר המסיימים גדל מכ-1,400 ל-15 אלף ובשניה מכ-3,400 ל-19 אלף.

מעניינת ההתפתחות שחלה במספר מקבלי תארים בהנדסה. ב-1970 רק מצרים ועיראק הכשירו מהנדסים במספרים ניכרים: למעלה מ-5,000 במצרים וכ-1,180 בעיראק. בשאר המדינות הכלולות במחקר מספר המסיימים היה נמוך יחסית ונע באותה שנה בין 223 בסוריה ל-32 בירדן. באמצע שנות ה-80 מדובר במרבית המדינות בסדרי גודל גבוהים לאין שיעור. במונחים מוחלטים בולט הגידול במצרים: למעלה מ-10 אלפים סטודנטים להנדסה סיימו בהצלחה את לימודיהם וזכו בתארים אקדמיים. במונחים יחסיים הגידול המדהים ביותר בהקפו ארע בסוריה ובירדן. ב-1985 5,568 מהנדסים בעלי תארים אקדמים הצטרפו לשוק העבודה בסוריה. בירדן, הגידול היחסי ניכר עוד יותר: ל-1,794 סטודנטים להנדסה הוענקו תארים אקדמיים. אין ברשותנו נתונים עבור עיראק לשנת 1985. הנתון האחרון טרם פרוץ מלחמת איראן-עיראק הוא לשנת 1979. באותה שנה הוענקו בארץ זו ללמעלה מ-6,200 סטודנטים להנדסה תארים אקדמיים. באמצע שנות ה-80 לא היתה עוד מצרים למדינה הערבית היחידה שהכשירה מהנדסים במספרים גדולים. סוריה, עיראק (לפני המלחמה) ובמידה ידועה גם ירדן היו למדינות שהכשירו מהנדסים במספרים ניכרים, יחסית ואבסולוטית. התפתחויות אלה מסבירות את הגידול המצרפי במספר מקבלי תארים אקדמיים במדעי ההנדסה מ-6,578 ב-1970 ל-24,691 (לא כולל עיראק) ב-1985 (ראה לוח 8).

לוח 7

שבע מדינות ערביות: סך כל מקבלי תארים אקדמיים, 1965-1985 (שנים נבחרות)

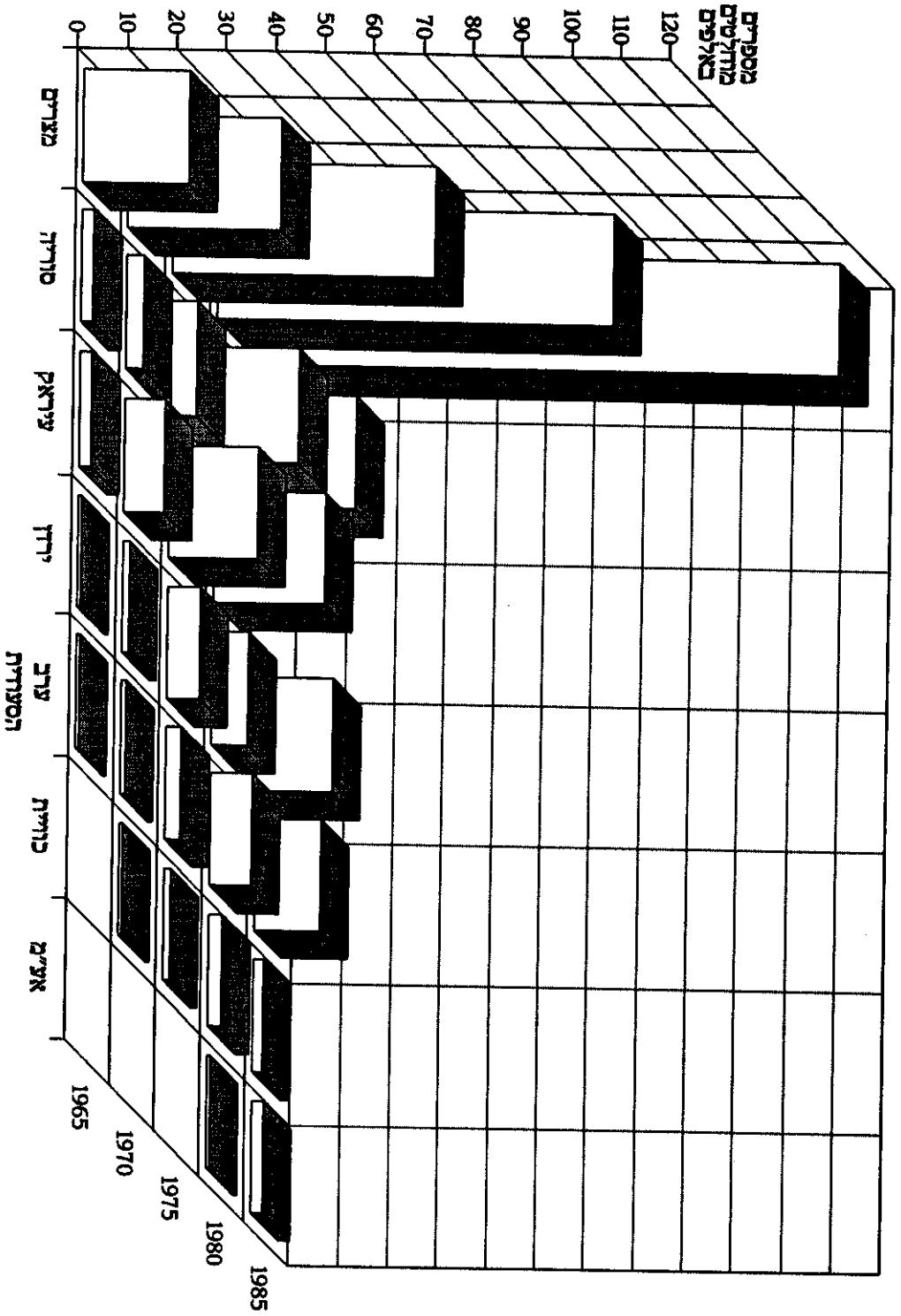
מדינה	סוריה	עיראק	ירדן	ערב הסעודית	כוויית	א"מ
1965	21,239	2,464	623	524	--	--
1970	30,905	3,404	7,779	833	369	--
1975	53,162	5,170	17,658	3,088 ^a	1,187 ^a	..
1980	80,443	16,625	22,486 ^a	8,188	2,593	568
1985	116,854	19,384	15,186	13,083	2,038	2,337

הערות:

- 1 תאר ראשון ותארים מתקדמים בכל האוניברסיטאות.
- 2 נתון לשנת 1964.
- 3 נתון לשנת 1979.
- 4 נתון לשנת 1976.
- 5 נתון לשנת 1974.

מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris. תאריך: 1969 ו-1989.

7 תלשים
 שבע מדינות ערביות : סך כל מקבלי תוארים אקדמיים ,
 1965 - 1985 (שנים נבחרות)

ראה הערות ומקורות לוח 7

לוח 8

שבע מדינות ערביות: מקבלי תארים בפקולטות להנדסה¹, 1970 ו-1985

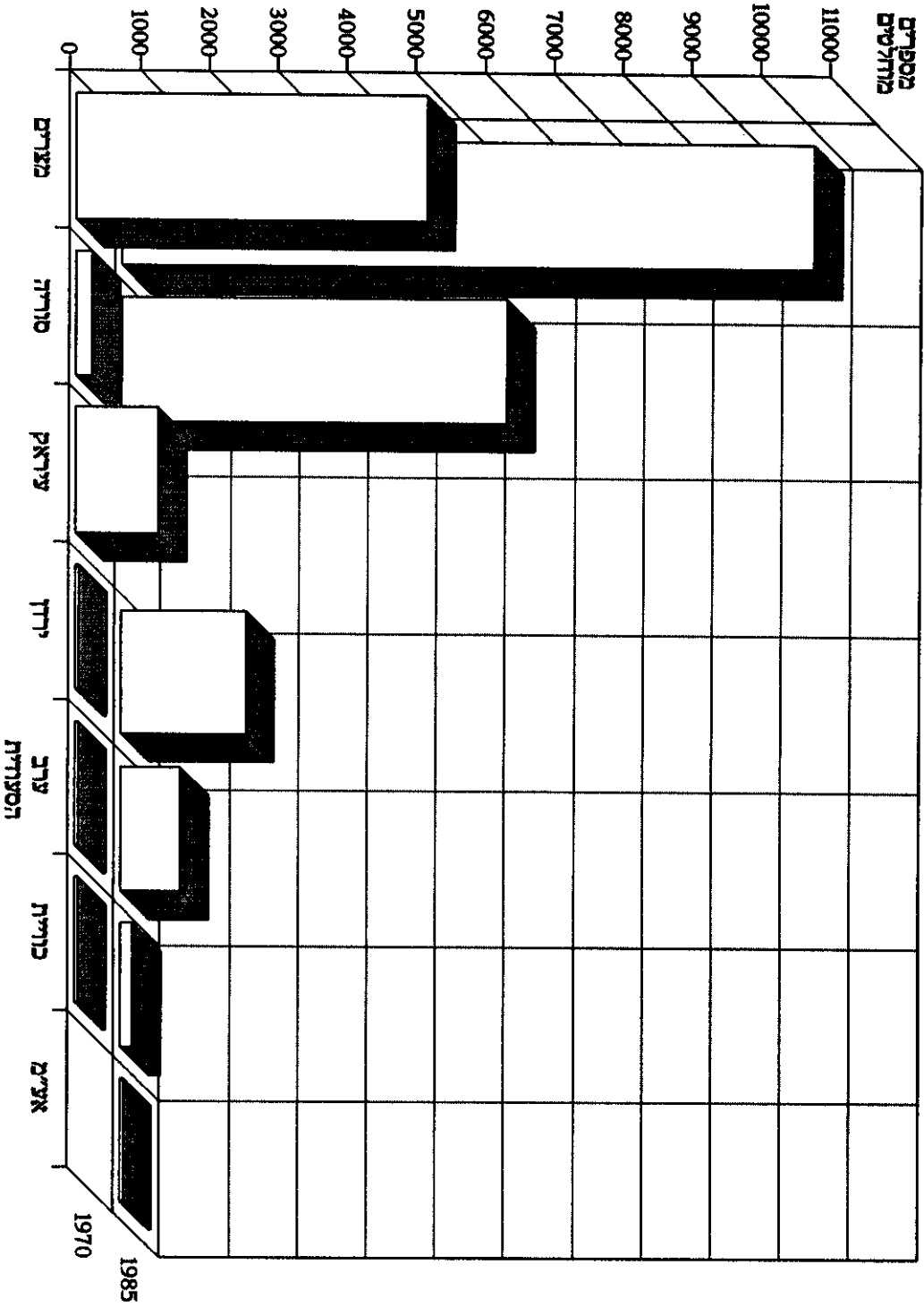
אנ"מ	כוויית	ערב הסעודית	ירדן	עיראק	סוריה	מצרים	שנים
--	38	34	32	1,180	223	5,071	1970
43	168	862	1,794	.. ²	5,568	10,023	1985

הערות:

¹ תאר ראשון ותארים מתקדמים.
נתון ראשון אחרי: בשנת 1979 ו-6,233 מקבלי תארים.

² נתון ראשון אחרי: בשנת 1972 ו-1987.
מקור: UNESCO, Statistical Yearbook, Paris.
תלכדים לשנים 1972 ו-1987.

תליים 8
 ענפי מדינת ערימת : מקבלי תארים במקצועות להנדסה ,
 1970 - 1 1985

ראה הערות ומקורות לתח 8

2. הגידול במספר האוניברסיטאות

הגידול המהיר במספר הסטודנטים התאפשר על ידי התרחבות חסרת תקדים במספר הלומדים במרבית האוניברסיטאות בוותיקות, כלומר — אלה שכבר פעלו בסוף שנות ה-60, ובמקביל על ידי הקמתן של אוניברסיטאות חדשות, שתוך שנים ספורות לאחר פתיחתן מנו עשרות אלפי סטודנטים (ראה לוח 9).

במצרים בלט הגידול במספר הלומדים באוניברסיטאות הוותיקות עין שמס, קהיר, אל-אזהר ואלכסנדריה. באמצע שנות ה-80, עת הגיע מספר הסטודנטים במוסדות אלה לשיאו, מנתה כל אחת מאוניברסיטאות אלה בין 90 ל-120 אלף סטודנטים. הן היו ונותרו המוסדות הגדולים ביותר במספר הלומדים בהן בעולם הערבי כולו. שבע אוניברסיטאות חדשות נפתחו במצרים תוך חמש שנים (1972-1976): אוניברסיטת מנצורה (1972), טנטא וזקאזיק (1974), חלואן (1975), מניא, מנופיה ותעלת סואץ (1976). בולטת, כמובן, העובדה שבפתיחת אוניברסיטאות אלה נעשה מאמץ לבזר את מערכת ההשכלה הגבוהה, ולבלום את הלחץ האדיר של מבקשי השכלה גבוהה על האוניברסיטאות הוותיקות בקהיר ואלכסנדריה. בין המוסדות החדשים בולט הגידול המדהים במספר הלומדים באוניברסיטת זקאזיק: ב-1984, עשר שנים לאחר פתיחת שעריה, למדו בה (לכל התארים) כ-70 אלף סטודנטים. גם אוניברסיטאות מנצורה וטנטא היו לאוניברסיטאות גדולות: כל אחת מנתה באמצע שנות ה-80 עד 45 אלף סטודנטים. כפי שכבר צויין לעיל, מאמצע שנות ה-80 לא זו בלבד שהגידול כמותי במרבית האוניברסיטאות במצרים נבלם, אלא שנרשמה ירידה במונחים מוחלטים במספר הסטודנטים הרשומים. התפתחות זו היא, כאמור, תוצאה של מדיניות הממשלה שנועדה להביא לירידה בגודלה של אוכלוסיית הסטודנטים וציבור מסיימי האוניברסיטאות, משום אי יכולתו של המשק המצרי לקלוט ציבור גדל והולך של אקדמאים.

לוח 9

שבע מדינות ערביות: אוניברסיטאות² לפי מספר סטודנטים רשומים
 ומספר חברי הסגל האקדמי, שנות ה-1980²

מספר חברי סגל אקדמי	מספר סטודנטים רשומים	עדכון אחרון	שנת יסוד	מקום מושבה	אוניברסיטה
מצרים					
..	130,000	1988/89	970	קהיר	אוניברסיטת אל-אזהר
4,703	100,179	1985/86	1950	קהיר	אוניברסיטת עין שמש
3,610	92,000	1982/83	1942	אלכסנדריה	אוניברסיטת אלכסנדריה
4,494	76,794	1987/88	1908	קהיר	אוניברסיטת קהיר
4,331	64,908	1988/89	1974	זקאזיק	אוניברסיטת זקאזיק
2,225	46,600	1984/85	1957	אסיוט	אוניברסיטת אסיוט
1,482	40,121	1984/85	1972	טנטא	אוניברסיטת טנטא
1,215	36,047	1988/89	1972	מנצורה	אוניברסיטת מנצורה
1,281	31,352	1988/89	1975	חלוואן	אוניברסיטת חלוואן
863	18,366	1985/86	1976	מנופיא	אוניברסיטת מנופיא
770	16,120	1982/83	1976	מניא	אוניברסיטת מניא
1,050	11,991	1988/89	1976	אסמאעיליה	אוניברסיטת תעלת סואץ
סוריה					
2,609	81,175	1988/89	1903	דמשק	אוניברסיטת דמשק
1,995	50,738	1988/89	1960	חלב	אוניברסיטת חלב
214	18,130	1986/87	1971	לאד'קה	אוניברסיטת תשרין
183	12,860	1988/89	1979	חומץ	אוניברסיטת אל-בעת'
עיראק					
1,400	21,471	1986/87	1967	מוצול	אוניברסיטת מוצול
1,500	19,300	1979/80	1957	בגדאד	אוניברסיטת בגדאד
616	13,600	1984/85	1964	בצרה	אוניברסיטת בצרה
734	18,000	1988/89	1963	בגדאד	אוניברסיטת אל-מוסתנצריה
269	7,384	1984/85	1975	בגדאד	האוניברסיטה הטכנולוגית
560	7,000	1987/88	1968	ארביל	אוניברסיטת צלאח אל-דין
ירדן					
795	15,609	1987/88	1962	עמאן	אוניברסיטת אל-אורדון
470	11,500	1985/86	1976	ארביד	אוניברסיטת ירמוכ
70	3,000	1987/88	1981	כרכ	אוניברסיטת מותה

מספר חברי סגל אקדמי	מספר סטודנטים רשומים	עדכון אחרון	שנת יסוד	מקום	אוניברסיטה
ערב הסעודית					
2,730	32,000	1987/88	1957	ריאד	אוניברסיטת המלך סעוד
1,147	20,077	1986/87	1967	ג'דה	אוניברסיטת המלך עבד אל-עזיז
1,172	14,972	1987/88	1979	מכה	אוניברסיטת אום אל-קרא
780	4,500	1984/85	1963	ט'הראן	אוניברסיטת המלך פהד
485	3,660	1985/86	1969	דמאם	אוניברסיטת המלך פייצל
כוויית					
955	12,500	1988/89	1962	כוויית	אוניברסיטת כוויית
אע"מ					
583	8,000	1988/89	1976	אל-עין	אוניברסיטת האמירויות הערביות המאוחדות

הערות:

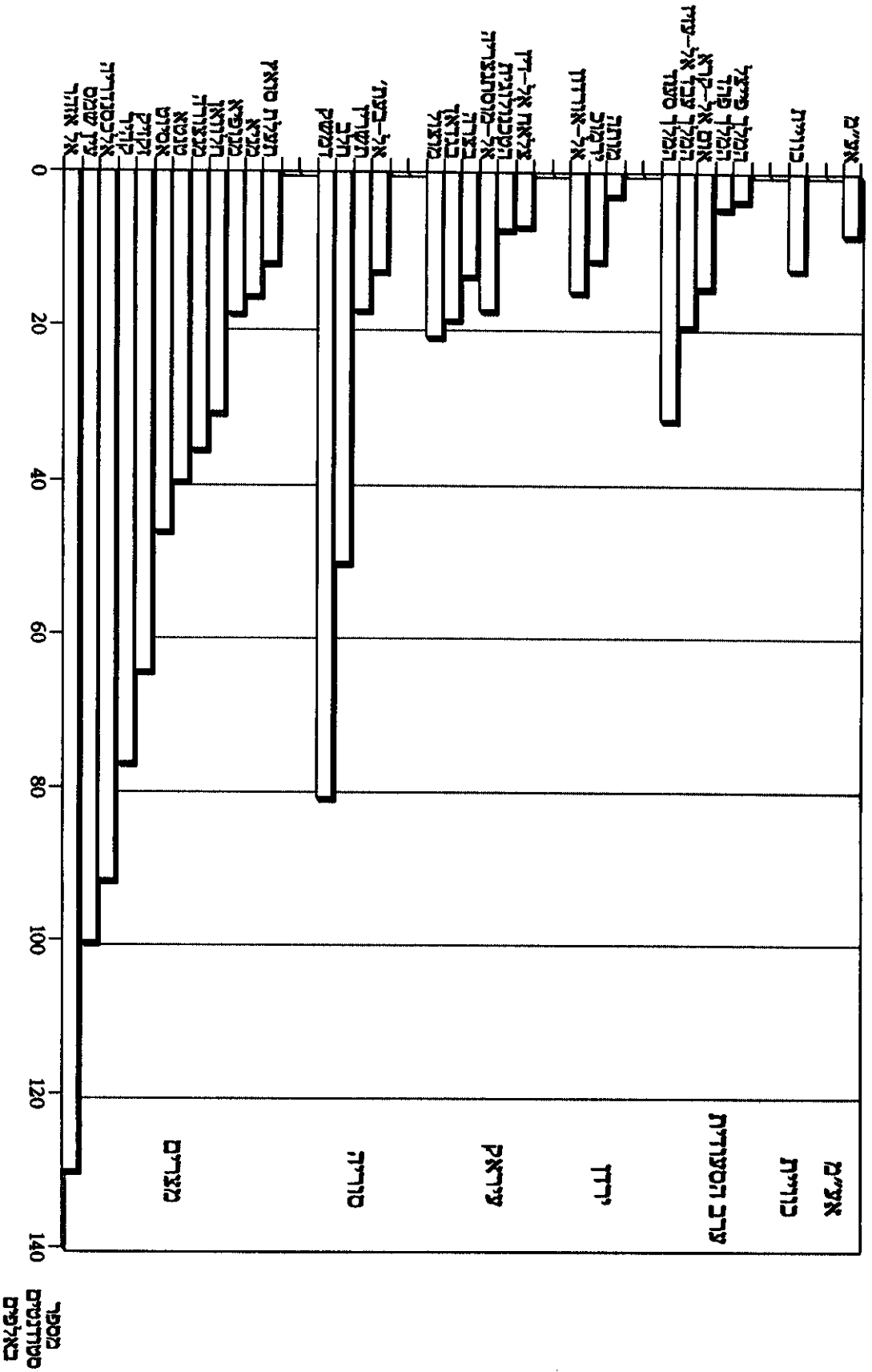
- ¹ אוניברסיטאות שמנו בשנת העדכון 3,000 סטודנטים רשומים ומעלה.
² עדכון סביר אחרון במקורות להלן.

מקורות:

מבחר כרכים לשנים 1981-1991 של השנתונים הבאים:
The World of Learning, International Handbook of Universities,
 אל-דליל אל-עאם לאל-ג'אמעאת אל-ערבייה.

אויבריסער

9 תרשים
 שבע מדינת ערבית : אינפֿרסאטא לע מסך סטודנטים רשומים
 שנת ה-80

ראה הערות ומקורות לתו 9

הגידול במספר הסטודנטים בסוריה התחלק גם הוא בין האוניברסיטאות הוותיקות לחדשות. כמו במצרים, חלקן היחסי של הוותיקות הוא המכריע. אוניברסיטת דמשק מנתה בסוף שנות ה-80 כ-82 אלף סטודנטים וזו של חלב כ-51 אלף סטודנטים. שתי אוניברסיטאות חדשות הוקמו בשנות ה-70 בפריפריה: אוניברסיטת תשרין בלאד'קיה (1971), שמנתה ב-1988 כ-18 אלף סטודנטים, ואוניברסיטת אל-בעת' (1979) בחמץ, בה למדו באותה שנה כ-13 אלף סטודנטים.

האוניברסיטה היחידה שפעלה בעיראק עד לשנות ה-60 היתה אוניברסיטת בגדאד, המורכבת משורה של קולג'ים, שהראשון בהם — הקולג' למשפטים — נוסד ב-1908. ב-1958 אוחדו 14 הקולג'ים שפעלו בבגדאד למסגרת אחת והיו לאוניברסיטת בגדאד. ערב מלחמת איראן-עיראק מנתה אוניברסיטת בגדאד כ-19 אלף סטודנטים. שנות ה-60 היו את שלב בנייתן של שלוש אוניברסיטאות חדשות בפריפריה: בצרה (1964), מוצול (1967) וצלחה אל-דין בארביל (1968). בבגדאד עצמה נחנכה אוניברסיטה נוספת באותן שנים: אל-מוסתנצריה (1963). על יסוד הנתונים החלקיים על מערכת ההשכלה הגבוהה בעיראק מאז פרוץ מלחמת איראן-עיראק, נראה כי אוניברסיטאות מוצול ואל-מוסתנצריה מנו בשנות ה-80 המאוחרות כ-20 אלף סטודנטים כל אחת.

ירדן פותחת את קבוצת המדינות שהאוניברסיטאות הראשונות בהן הוקמו לאחר מלחמת העולם השנייה. שתי האוניברסיטאות הגדולות בירדן הוקמו בשנות ה-60 וה-70. הראשונה והגדולה יותר, אוניברסיטת אל-אורדון בעמאן (1962), מנתה בסוף שנות ה-80 כ-16 אלף סטודנטים, והשנייה, אוניברסיטת ירמוכ באירביד (1976), החזיקה כ-12 אלף סטודנטים ב-1988.

תופעה בולטת היא שבמדינות הנפט, ערב הסעודית וכוויית, הגידול במספר הסטודנטים בשנות ה-70 וה-80 לא היה כרוך בהקמתן של אוניברסיטאות חדשות. הגידול התאפשר אפוא על ידי התרחבות של האוניברסיטאות הקיימות, שמרביתן נוסדו בשנות ה-60, השנים שקדמו למהפך מחירי הנפט ול"עשור הנפט" עצמו. שלוש אוניברסיטאות

גדולות פעלו בערב הסעודית בסוף שנות ה-80: אוניברסיטת המלך סעוד בריאד (1957), שמנתה ב-1987/88 32 אלף סטודנטים, אוניברסיטת המלך עבד אל-עזיז בג'דה (1967) עם כ-21 אלף סטודנטים ב-1986/87 ואוניברסיטת אום אל-קרא במכה (במתכונתה החדשה מאז 1979) עם כ-15 אלף סטודנטים ב-1987/88. בכוויית קיימת אוניברסיטה אחת — אוניברסיטת כוויית (1962) והיא מנתה 12.5 אלף סטודנטים ב-1988/89. האוניברסיטה החדשה היחידה שהוקמה בשנות ה-70 בחצי-האי ערב היא אוניברסיטת האמירויות המאוחדות באל-עין (1976), ובה נמנו ב-1988/89 8,000 סטודנטים.

לסכום, בסוף שנות ה-80 פעלו במדינות הערביות הכלולות במחקר 30 אוניברסיטאות, שכל אחת מהן מנתה למעלה מ-5,000 סטודנטים. מתוכן, 2 אוניברסיטאות מנו (כל אחת) 100 אלף סטודנטים ומעלה, 5 אוניברסיטאות מנו (כל אחת) בין 50 ל-99 אלף סטודנטים, 7 אוניברסיטאות מנו (כל אחת) בין 20 ל-49 אלף סטודנטים, 12 אוניברסיטאות מנו (כל אחת) בין 10 ל-19 אלף סטודנטים, והיתר, 4 אוניברסיטאות, מנו (כל אחת) בין 5,000 ל-9,000 תלמידים. מרבית אוניברסיטאות אלה הן צעירות יחסית. מרביתן הוקמו בשנות ה-60 וה-70. בסוף שנות ה-50 פעלו מתוך רשימת 30 האוניברסיטאות, 8 אוניברסיטאות בלבד. בשנות ה-60 נחנכו 9 אוניברסיטאות חדשות ובשנות ה-70 13 אוניברסיטאות נוספות. בולטת העובדה שמאז 1980 לא הוקמה ולו אוניברסיטה חדשה אחת (ברשימת ה-30). לבסוף, בולטת העובדה שמכלל האוניברסיטאות שפעלו בארצות ערב בסוף שנות ה-50, רק אחת (אסיוט) שכנה בפריפריה. הרב המכריע שכן בערי הבירה ובערי המטרופולין האחרות. בסוף שנות ה-80 יותר ממחצית האוניברסיטאות (16 מתוך 30) היו ממוקמות מחוץ לערי הבירה או המטרופולין.

3. הגורמים לגידול במערכות ההשכלה הגבוהה

ההתרחבות הכמותית הגדולה של מערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב, היתה תוצאה של מדיניות שיושמה במשך למעלה משני עשורים. הן במדינות שהוגדרו כ"מתקדמות" — מצרים, סוריה ועיראק — בהן סילקו בני המעמד הבינוני את האליטות המסורתיות מהשלטון, והן במדינות "שמרניות" כערב הסעודית וירדן, בהן הצליחו האליטות המלוכניות לשמור על מעמדן, ממשלות הקצו משאבים שהלכו וגדלו לפיתוחן ולהחזקתן השוטפת של מערכות גדולות להקניית השכלה גבוהה. חלקו של הסקטור הפרטי בהתרחבות הכמותית של מערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב בתקופה הנדונה זניח או נעדר לחלוטין.

המחוייבות לתהליכי מודרניזציה חברתית היתה גורם משותף לשתי קבוצות המדינות. במדינות שבהן קציני צבא תפסו את השלטון — מודרניזציה מקיפה היתה אחד היעדים החשובים, שהאליטות החדשות חתרו להשיגם. השכלה יסודית בכלל והשכלה גבוהה בפרט נתפסו למן שנות ה-50 וה-60 כמרכיב חיוני בתהליכי מודרניזציה חברתית וכלכלית. אליטות אלה אימצו את הגישה כי הקניית השכלה להמונים והרחבת מערכות ההשכלה התיכונית והגבוהה הם תנאים מקדימים הכרחיים לשינוי, קרי מערוב, החברה והכלכלה בארצותיהן.

במשטרי הקצונה הצבאית היה גורם חשוב נוסף שעשה את פיתוח מערכת ההשכלה הגבוהה לתחום שזכה לקדימות גבוהה בסדר היעדים הלאומיים. משטרים אלה בקשו להרחיב את בסיס התמיכה הפוליטית בהם. המעמד הבינוני השכיר היה נשוא מדיניות זו. פתיחתם לרווחה של הערוצים לרכישת השכלה גבוהה, תוך השקעה כספית מועטה מצד מי שהתקבלו לאוניברסיטאות, אמורה היתה להרחיב באופן ניכר את שורות המעמד הבינוני ולהגדיל את טווח הניידות החברתית של בני מעמד זה. הערכת ראשי משטרי הקצונה היתה שמדיניות חברתית זו תבטיח את תמיכת בני המעמד הבינוני במשטריהם ובמדיניות הפנימית והחיצונית שנקטו.

במדינות הנפט המחוייבות לנורמות אסלאמיות ואשר הזיקה בהן למוקדי כח מסורתיים, כמו ראשי השבטים והעולמא, ריסנו את הכוחות המקומיים שבקשו לחולל תהליכי מודרניזציה מקיפים. עם זאת, במה שנוגע לפיתוח מערכת החינוך בכלל וההשכלה הגבוהה בפרט, הלכו האליטות במדינות אלה בעקבות שליטים וממשלות במדינות הערביות האחרות. אימוץ מדיניות של פיתוח כלכלי מואץ בערב הסעודית וכוויית חייב השקעה מקיפה בפיתוח משאבי אנוש, ובכלל זאת הרחבה של מערכת המוסדות להשכלה גבוהה.

גורם נוסף שדחק בממשלות לעלות על נתיבי מודרניזציה מקיפה, והאיץ בהן להקצות לכך משאבים ניכרים היתה מלחמת יוני 1967. מפלת הצבאות הערביים במלחמה זו יוחסה על ידי ציבורים רחבים בעולם הערבי, לקיומו של פער השכלתי וטכנולוגי עמוק בין ישראל למדינות ערב. השאיפה לסגור, או לפחות למצמצם, פער זה היתה אחד הגורמים שדחפו ממשלות ערביות, בודאי במדינות שנטלו חלק בעימות הצבאי עם ישראל, אך גם במדינות הערביות האחרות, להעמיד בעדיפות גבוהה את פיתוח מערכות ההשכלה הגבוהה.

לבסוף, הגידול בהכנסות מדינות הנפט מיצוא חומר גלם זה בשנים 1973-1982 היה גורם חשוב שאיפשר מימוש היעדים שאליטות אלה בקשו להשיגם בתחום ההשכלה הגבוהה. ההכנסות מיצוא נפט מימנו את הרחבתן והקמתן של אוניברסיטאות במדינות הנפט. הגידול בהכנסות מיצוא נפט הביא גם לגידול בהכנסות של "מדינות הטרנזיט" — מצרים, סוריה וירדן, והיה בכך לתרום לגידול בהשקעה במערכות ההשכלה הגבוהה גם במדינות אלה. ביטוי מובהק למדיניות להביא לגידול מהיר במספר בעלי השכלה אקדמית היה בפתיחת שערי האוניברסיטאות במרבית הפקולטות לכל בוגר תיכון בעל תעודת בגרות (או תעודה מקבילה). יתירה מזאת, בכל המדינות הנדונות לא הוטל שכר לימוד על הסטודנטים. אין תימה שמספר הולך וגדל של צעירים, גברים ונשים, פנה לרכישת השכלה גבוהה.

גם הבלימה או ההאטה בשיעורי הגידול במספר הסטודנטים בשנות ה-80 המוקדמות (מצרים) או המאוחרות (מרבית המדינות הערביות האחרות) היתה פועל יוצא של מדיניות ממשלתית. שני גורמים עיקריים הניעו את השלטונות לרסן את הגידול באוכלוסיית הסטודנטים. ראשית, הגידול המהיר במספר המסיימים לא לווה בגידול מקביל באפשרויות תעסוקה בחלק מן המדינות הנדונות. שיעורי הצמיחה הכלכליים ומוקדי הפיתוח הכלכלי לא היה בהם להציע תעסוקה לאקדמאים שסיימו את לימודיהם והכשרתם באוניברסיטאות. עד מהרה נוצרו מוקדים של אבטלה גלוייה וסמוייה של אקדמאים. במצרים התופעה ניכרה כבר בשנות ה-70 ובארצות האחרות בשנות ה-80. שנית, בשנות ה-80 המוקדמות נקלעו מדינות ערב לתקופה של שפל כלכלי שנמשך עד לסוף אותו עשור. שפל זה שהיו לו מספר גורמים, הבולט והחשוב בהם הירידה החדה בהכנסות מיצוא נפט, החל ב-1983, והוא הוחמר במיוחד בשנים 1985-1987. השפל השפיע כמובן על הפעילות הכלכלית במדינות הנפט, אך תוצאותיו נתנו את ביטויין גם ב"מדינות הטרנזיט". תוצאות השפל בכל הנוגע לפיתוחן של מערכות ההשכלה הגבוהה היה כפול: חלה ירידה חדה במשאבים שממשלות ייעדו לפיתוחן של מערכות ההשכלה הגבוהה לכך, היכולת להציע תעסוקה לאלפי המסיימים, שהתחילו את לימודיהם בשנות הגאות הכלכלית אך סיימו אותם בשנות השפל, הצטמצמה. מספר האקדמאים המובטלים במחצית השניה של שנות ה-80 הלך וגדל. גם פתרונות של הגירה תוך-אזורית לא היו אפקטיביים במצב זה. בשנים אלה מצאו הממשלות שיש במדיניות פיתוח מואצת של מערכות ההשכלה הגבוהה כדי לאיים על יציבות השלטון. אקדמאים צעירים ומובטלים מצאו עד מהרה את דרכם למפלגות ולתנועות אופוזיציוניות, חלקן קיצוניות ובלתי-חוקיות. על כל אלה, יש להוסיף את הלחץ, שהופעל על ידי מומחי קרן המטבע הבינלאומית על ממשלות שנקלעו למשברים כלכליים קשים, שיצמצמו את ההוצאה לחינוך גבוה בתקציב השוטף, במצב בו שוק העבודה אינו מסוגל לקלוט חלק גדול ממסיימי האוניברסיטאות. על רקע זה החלו השלטונות להצר את שיעורי הכניסה לאוניברסיטאות אם באמצעות תקנות אדמיניסטרטיביות ואם על ידי בחינות קבלה. תוצאות השינוי במדיניות ניכרו בעליל בתחום הקפאה או צמצום חד בפיתוח האוניברסיטאות ובירידה אבסולוטית בשיעורי הגידול של אוכלוסיית הסטודנטים בשנות ה-80.

4. תוצאות הגידול במערכות ההשכלה הגבוהה

ההתרחבות הכמותית על מרכיביה השונים במערכות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב נתנה עד מהרה את ביטוייה במספר תחומים. בתחום החברתי היא הרחיבה את פוטנציאל הניידות החברתית. במדינות בהן ערוצי המוביליות החברתית היו מוגבלים בשנות ה-50 וה-60 למסלול הצבאי ובמידה פחותה גם הבירוקרטי. ההתרחבות המהירה של האוניברסיטאות יחד עם העובדה שהלימוד בהן לא היה מותנה בתשלום שכר לימוד פתחה במהלך שנות ה-70 וה-80 בפני אלפים רבים מבני השכבות החברתיות הנמוכות בערים ובכפרים את הכניסה למעמדות חברתיים גבוהים יותר, במיוחד האפשרות להמנות על המעמד הבינוני. עם זאת, יש לציין כי התרחבות צנורות המוביליות באופן שהביאה לגידול מהיר במספר בעלי ההשכלה הגבוהה צמצמה, מחמת הגידול בהצע האקדמאים בחברות הנדונות, את גמול העלייה בסולם הריבוד החברתי-כלכלי.

הגידול המהיר במספר בעלי השכלה גבוהה במדינות בהן מערכת זו היתה רחבה יחסית כבר בשנות ה-70 המוקדמות, היה אחד הגורמים החשובים שאיפשר קיום ניידות אופקית במסגרת המזרח התיכון עצמו, כלומר תנועת עובדים אקדמאים ממשק ערבי אחד למשנהו, בעיקר ממצרים למשקי הנפט הערביים במפרץ הפרסי.

הגידול בחלקם היחסי של אקדמאים שהועסקו במערכות החינוך, הבירוקרטיה והצבאות המקומיים הביא לעלייה ברמת ההשכלה הממוצעת של צבוא המורים, הפקידים וקציני הצבא במדינות הערביות הנדונות. עם זאת, ככל שמספר בעלי תארים אקדמיים הלך וגדל, היו השירותים הציבוריים — המינהל הציבורי ומערכות הבטחון — למעסיקים עיקריים של כח אדם זה. אבטלה סמוייה בשיעורים גבוהים התפתחה בשנות ה-70 וה-80 בסקטורים אלה.

הגידול במספר מסיימי תאר ראשון ותארים מתקדמים בפקולטות להנדסה, מדעים מדויקים ומדעי התברה היה אחד הגורמים החשובים בקידום התפתחותן של תעשיות

ותיקות (מזון, טכסטיל, עץ ועוד) וחדשות (פטרו-כימיה) וגם מספר ענפי שירותים (במיוחד בנקאות ותיירות) במדינות הערביות הנדונות. יתרה מזאת, הגידול המהיר במספר האקדמאים בתחומים הנזכרים איפשר במרוצת שנות ה-80 להקטין במונחים יחסיים, ובמספר ענפים כלכליים גם במונחים אבסולוטיים, את מספר האקדמאים הלא-ערביים בעיקר מאירופה וצפון אמריקה, שהועסקו במשקים המקומיים.

בבחינת התוצאות האפשריות בטווח הארוך, נודעת חשיבות מיוחדת לגידול הדרמאטי בשנות ה-70 וה-80 במספר הנשים שרכשו השכלה גבוהה. כידוע, נמצא קשר חזק בין שיעורי הפרייון של נשים ובין רמת השכלתן. שיעורי הפרייון שנמצאו אצל נשים בעלות השכלה תיכונית וגבוהה נמוכים באופן בולט משיעורים אלה אצל נשים שרמת השכלתן נמוכה יותר (תיכונית-חלקית ופחות מכך). הקשר בין רמת השכלה ושיעור פרייון הוא בלתי תלוי במשתנים אחרים שגם להם השפעה על שיעורי הפרייון של האשה. מכאן, הגידול במונחים אבסולוטיים במספר הנשים שלמדו במוסדות להשכלה גבוהה בשנות ה-70 וה-80 יחד עם הגידול הרב עוד יותר במונחים אבסולוטיים במספר בוגרות בתי ספר תיכוניים, כבר נתן את ביטויו בירידת שיעורי הפרייון בחברות הנדונות. סביר להניח שהשפעת גורם ההשכלה על שיעורי הפרייון במדינות הערביות הנדונות בעשורים הבאים תהיה נכרת ביותר.

ביבליוגרפיה נבחרת

1. שנתונים וקטלוגים של אוניברסיטאות

ג'אמעת אל-מלכ סעוד, דליל 1407-1409, ריאד 1409.

The University of Jordan, Statistical Yearbook 1988-1989, Amman 1989.

The University of Jordan, Catalogue, 1982-1983, Amman 1983.

Kuwait University, General Catalogue, 1985-1987, Kuwait 1987.

2. שנתונים סטיסטיים ופרסומים ממשלתיים

אל-ג'מהוריה אל-ערביה אל-סוריה, אל-מכתב אל-מרכזי לל-אחצאא, אל-מג'מועה לעאם
1983...1989 דמשק 1989...1983.

Arab Republic of Egypt, CAPMAS, Statistical Yearbook 1952-1988, Cairo 1989.

Arab Republic of Egypt, National Center for Educational Research,
Development of Education in the Arab Republic of Egypt 1985-1986,
 Cairo 1986.

The Hashemite Kingdom of Jordan, Annual Statistical Report on Higher
 Education in Jordan, 1983-1984, Amman 1984.

3. שנתונים של מוסדות וגופים אחרים

The International Association of Universities, International Handbook of Universities, 1969, 1987, 1983, 1986, Paris 1969...1986.

Europa Publications, The World of Learning, 1966, 1971...1990, London 1967...1991.

UNESCO, Statistical Yearbook, 1965...1991, Paris 1965-1991.

4. ספרים ומאמרים

ארליך, חגי, "האוניברסיטאות במדינות העולם הערבי", סקירות, מכון שילוח, ספטמבר 1981.

וינטר, מיכאל, "התפתחות במבנה מערכת החינוך במצרים בשנות ה-70", סקירות, מכון שילוח, מרס 1981.

פלינט, אלי ורכס, אלי, "המוסדות להשכלה גבוהה במצרים", סקירות, מכון שילוח, פברואר 1979.

רכס, אלי, "החינוך הגבוה במדינות ערב - נתוני יסוד", נתונים וניתוח, מרכז דיין, אוקטובר 1987.

אל-חסני, עבד אל-מונעים עלי, "דור אל-תעלים אל-עאלי פי אל-תנמיה אל-ערבייה חתא סנה 2000", דראסאת ערבייה, כ' 24, מס' 5 (1988), עמ' 68-84.

מחמד, אות'אמא נעמאן, "למחה ען אל-תעלים אל-עאלי פי אל-עיראק: מעצרות אל-חרב",
דראסאת ערבייה, כ' 24, מס' 6 (1988), עמ' 109-115.

Alkazaz, Aziz, Manpower und Hochschulplanung in Syrien. Eine Analyse der gegenwärtigen Situation, Hamburg 1981.

Anabtawi, Samir N., "Arab Institutions of Higher Learning and their own Manpower Development", in I. Ibrahim (ed.), Arab Resources: The Transformation of a Society, Washington DC 1983, pp. 125-128.

Athar, Alia N. and Anees, Munawar A., "Development and Higher Education and Scientific Research in the Arab World", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol. 2, no. 3 (1979), pp. 93-100.

Boardman, Francis, Institutions of Higher Learning in the Middle East, Woshington DC 1976.

Majali, Abd al-Salam, The Development of Higher Education in the Arab World, London 1976.

Massialas, Byron G., Education in the Arab World, New York 1983.

Osman, Omer M., "Perspectives of the Development of the University in the Arab Region from the Present to Year 2000", UNESCO, Papers on Higher Education, Paris 1983.

Rundner, Martin, "Higher Education and the Development of Science in Islamic Countries: a Comparative Analysis", Revue Canadienne d'etudes du developpment, vol. 4, no. 1 (1983), pp. 62-94.

Saleh, Mahmoud Abdullah, "Development of Higher Education in Saudi Arabia", Higher Education, vol. 15, no. 2 (1986), pp. 17-23.

Sanyal, Bikas C. et al., University Education and the Labour Market in the Arab Republik of Egypt, Oxford 1982.

Schmida, Leslie C. (ed.), Education in the Middle East, Washington DC 1983.

Tazi, Abdelhadi, "Education in the Arab States in the light of the Abu Dhabi Conference 1977", UNESCO Educational Studies and Documents, no. 36 (1980).

הגדרות וחבהרות

אוניברסיטה

מוסד להשכלה המורשה להעניק תארים אקדמיים (תאר ראשון ותארים מתקדמים) והמכללות המסונפות למוסד זה.

מוסדות להשכלה גבוהה

אוניברסיטאות ומכללות המעניקים תארים אקדמיים ודיפלומות מוכרות.

מוסדות על-תיכוניים

כלל המוסדות להשכלה המקבלים תלמידים לאחר 12 שנות לימוד, כולל בתי ספר מקצועיים שאינם מוסמכים להעניק תארים אקדמיים.

סטודנט רשום (student enrolled)

תלמיד במוסד מוכר להשכלה גבוהה שהתקבל לשנת הלימודים כחוק.

סגל אקדמי

בעלי משרות מלאות וחלקיות בתחום ההוראה והמחקר באוניברסיטאות ובמכללות.

מערכות החשכלה הגבוהה במדינות ערב צמחו בשיעורים חסרי תקדים במשך שנות ה-70 וה-80. היה זה גידול במספר האוניברסיטאות, במספר הסטודנטים ובגודלו של הסגל האקדמי. במקביל לגידול חכמותי חלו גם שינויים חשובים בהרכב הדמוגרפי של ציבור הסטודנטים וכן בהתפלגותו לפי תחומי לימוד. באוניברסיטאות במדינות ערב לומדות, במונחים יחסיים ואבסולוטיים יותר נשים, ומוסדות אלה מכשירים בשנות ה-80 יותר, ושוב במונחים יחסיים ואבסולוטיים, מהנדסים, כימאים ופיסיקאים.

מחקר זה מציג התפתחויות אלה תוך הצגת השוני בין מדינה ערבית אחת לרעותה, וכן את התמורות שחלו במהלך התקופה הנדונה. העבודה דנה בשבע מדינות ערביות, שלגביהן קיים מארג סטטיסטי מספק בתחום החשכלה הגבוהה: מצרים, סוריה, עיראק, ירדן, ערב הסעודית, כוויית והאמירויות הערביות המאוחדות. מגוון רחב של מקורות ראשוניים, בהם שנתוני אוניברסיטאות ופרסומים ממשלתיים רשמיים שראו אור במדינות ערב וכן שנתונים סטטיסטיים של מוסדות בינלאומיים, אפשרו את כתיבתו של מחקר זה.

המחבר, פרופ' גד גילבר, מלמד בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה והוא חוקר בכיר במרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב. כתב ספרים ומאמרים בתחום ההיסטוריה הכלכלית והחברתית של המזרח התיכון בעת החדשה.

עבודת מחקר זו הוכנה במסגרת הפרוייקט "מגמות במדע וטכנולוגיה במזרח התיכון", שנערך במוסד שמואל נאמן.

ISBN 965-386-016-X

